Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 80 (16031) 1998 чылдың сентябрь 29, вторник ★ Ат салган шагы 23.30 ☆ Садар өртээ дугуржулга ёзугаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 73 чүүлүнүң 12 кезээнге дүүштүр:

Виталий Григорьевич ВАЛЬКОВТУ Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызынга томуйлаар;

Сергей Саян-Белекович МОНГУШТУ Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының сайыдынга томуйлаар;

Валерий Окпан-оолович ООРЖАКТЫ Тыва Республиканың Үлетпүр яамызының сайыдынга томуйлаар;

Александр Владимирович БРОКЕРТТИ Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызының сайыдынга томуйлаар;

Калин-оол Сергеевич КҮЖҮГЕТТИ Тыва Республиканың Бойдус курлавырлар яамызының сайыдынга томуйлаар;

Степан Монгушевич ДОСТАЙНЫ Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдынга томуйлаар;

Елена Владимировна КАРА-САЛДЫ Тыва Республиканың Национал политика, девискээр болгаш даштыкы-экономиктиг харылзаалар яамызының сайыдынга томуйлаар;

Сергей Степанович КҮЖҮГЕТТИ Тыва Республиканың Юстиция яамызының сайыдынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1998 чылдың сентябрь 25.
№№ 297—304.

А. П. ОЧУРНУҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы албан-хүлээлгезинден **Алексей Иванович Очурну** хостаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1998 чылдың сентябрь 25.
№ 296.

«Хөмүр-дашты, ыяшты чедери берге кожуннаржы, а ол ышкаш чоннуң чедимчези эвээш кезинге чедирер болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның ЧЭТ-териге, улуг котельнаяларга одалга сезонун организастыг эгелээр хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 1998 чылдың сентябрь 11-де доктаалын боттандырар хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1998 чылдың сентябрь 18 № 587

Кызыл хоорай.

Саң-хөө кризиниң уржуктарындан республиканың чонунуң чедимчези эвээш кезин бергедээн. Одалга сезонунуң келгени-биле база чедимчези эвээш 2679 өг-бүле бүрүзүнге ийи-ийи тонна хөмүр-даш бээрин хандырары-биле, Тыва Республиканың Чазаның 1998 чылдың сентябрь 11-де № 569 доктаалын күүседир, чоннуң чедимчези эвээш кезин хөмүр-даш-биле чогуур үезинде хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның **доктаадыры болза:**

1. «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы (Кара-оол) Ыраккы Соңгу чүүге болгаш аңаа деңнээн черлерже барааннар (продукция) сөөртүү-биле 612 мың рубль түңнүг федералдыг фондудан алган чээлизин төлээри-биле удур-дедир санажылгалар чорударының чогуур документилерин Тыва Республиканың Саң яамызынга 1998 чылдың сентябрь 22-ге чедир киирер. Удур-дедир санажылгаларны чорударынга эргелел ажылдакчыларын кызыргаш, камнап алган бюджет хөреңгизин ажыглаар.

2. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы 5368 тонна хөмүр-дашты кожуннарже чүдүрүп чорударын хандырар.

3. Хууда орулгаларының күсели-биле «Каа-Хем», «Чадаана» уургайларындан хөмүр-дашты сөөртүрүн организастаарын кожуннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларынга сүмелээр. Чоннуң чедимчези эвээш кезинге хөмүр-дашты үлээрин суурлар, сумулар чагыргаларын дамчыштыр социал албан черлериниң ажылдакчыларының киржилгези-биле чорудар.

4. Тыва Республиканың Саң яамызы трансферт акшаландырыышкынының күселі-биле чедимчези эвээш чонга бензин-биле ажылдаар хирээлер садары-биле 22,8 мың рубльди. Тожу кожуун чагыргазынга тускайлап бээр.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Чазак Баштыңының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызының секретариадынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Тайылбыр: ТР-ниң Чазаның үстүнде доктаалын езугаар ниитизи-биле 5368 тонна хөмүр-дашты кожуннар, хоорайлар аайы-биле хуваган. Ооң иштинде Бай-Тайга кожуунга 232 тонна, Барыын-Хемчикке—322, Чөөн-Хемчикке—330, Каа-Хемге—238, Кызыл кожуунга—330, Монгун-Тайгага—360, Өвүргe—220, Бии-Хемге—100, Сүт-Хөлге—117, Таңдыга—115, Тес-Хемге—110, Улуг-Хемге—216, Чаа-Хөлге — 220, Чеди-Хөлге—110, Ак-Довурак хоорайга—125, Кызыл хоорайга—1120 тоннаны бээрин айыткан.

Башкылар хүнүнге уткуштур

ЭҢ ХҮНДҮТКЕЛДИГ

— **«Экии, БАШКЫ!»** деп адаанга немей шугумнааш, ийи состуг домактыг дыннаанымдан бөөр 50 чыл болду. «Шын» солунну чагыдып ап, номчаанымдан бөөр база-ла 50 чыл болдум.

— 1948 чыл—мөөң амыдыралымга онзагай, уттундурбас чыл болганын сактып, бодап келгеш, бо одургларны бижип ор мен. «1 класс» деп бижип каан класс өрээлин ажыдып киргеш:— Экии, уруглар!—дээнимден бөөр бежен чыл болганы ол.

— Тоску класска өөренир деп турумда, комсомол райкому мени келдирткеш, пионер вожатыйладып каан. Ооң соонда бир ай эрткенде, башкылар чедишпес дээш, Улуг-Алаак суурнуң школазының бирги клазының башкызынга өөредилге килдизи мени томуйлаан. Өскен өөренген суурумга ынчаар башкылай бердим.

— Ынчан берге үе-ле болгай: сайгыгаан чырылы чок, белен хлеб сатпас, садыга үс, далган, керосин чок. Башкыларга харын айлап өйлүг далган, керосинни бөөр турган. Чырытқы лампазы шилдит-даа, шил чок-даа боор чүве. Класс журналын 45 өөренгеннің адынга өйлеп каан, а 46—48 чеде бөөрге, адаанга немей шугумнааш, бижип алыр. Класска сымаска чүгээлерин дедир чандырып-даа турар-ла. Партага үштен эвээш эвес уругну олуртур ужурга-даа таваржып чордум. Иштии-Хемден, Арыскандан, Арыг-Үзүүнден, Белдир-Кежиндеп, Кожайдан, Көдүргеден өөренгеннилер чыглыр. Дыкала бергеден ажылдап турдум. Хөй кыдыраашка үжүктерниң, чурагайларның кезектерин аңгылап бижиир, а кыдыраан ийи улуг алгы, кожап шутумнуг, уругларга дыка-ла берге турган-дыр. Кыдыраештар хынап, дүнекиниң 11—12 шакка чедир олурар, шалың көңгүс эвээш. Харын-даа кижи аныяк болгаш-ла шыдажып турган хире.

Улуг улусту база улуг-хүнле барып өөредип турдум. Улуг-Алаак суурдан субботада чадаг кылаштап чоруткаш, Мунгаш-Кара-Сугга үш кезек аалдың улузун чыып өөреткеш, улуг-хүнде кежээ чанып келгеш, орай дүнеге чедир эртенги класска өөредир кичээлдерге белеткеннир чүве. Ол шагда улуг-даа, бичии-даа кижилерниң эртем-билиг дээш кызымаа кайгамчык. Аргалыкты даанга ачамның кадарып турган бир кодан каракуль хоюнуң кадарчызы Келдир дээр шолалыг көк баштыг Чалбаа ирейниң дагдан бадып кээп, өөренип турганын эки сактып ор мен. Адагашка аъдын баглап турa-ла, «Өөренир дээш келдим, башкы» дээш, хүндүлээрин кайган-ла ханмас мен. Ак аржыында ораап алган кыдыраажын, карандажын көргүзер. Черле ынчаш, ол үеде башкы дег хүндүткелдиг кижи чок турган ийин.

— Кызылдың башкы училищезинің бөг-өөредилгелиг салбырын 1955 чылда доостум. Башкыларны чайын, кыжын өөредип, боттарының эртем-билиин бистерге, **Башкыларга,** харам чокка дамчыдып берип чораан башкы училищезинин башкыларынга ам-даа мөгейин чор мен.

— Кончуг эки коллективтерге ажылдап, улуг башкыларның арга-сүмезин дыннап, дуржулгазын өөренип ап чораан, бергелерни эрткен мен. Шагаан-Арыгның ийи дугаар, Чааты, Арыскан, Арыг-Үзүү, Торгалыг ортумак школаларынга ажылдап чордум

Тозан чылдарга чедир көдээ суурларга башкылар дыка-ла хөй ажылдарны кылып чораан, эң ылаңгыя коммунист башкылар аан. Агитаторлап, пропагандистеп, херээженнер ортузунга ажылдар чорудун, депутаттап, чазын, күзүн колхоз совхозтарга шефтер организастап, даанган ажыл-херээн эки күүседир дээш, черле чүүү кылбас дээрил! Оңа кадында бажын ажылы, ажытөл азыраары чыдып каар эвес. Чамдыктарывыс чангыс-ла саар инектиг болур боордан башка, мал азыраар чай чок чордувус.

Үжен сес чыл ажылдаш, чеже кижини өөредип каан эвес мен дээш, бир класска ортумаа-биле үжен өөренгеннигге дүүштүр санаарымга — 1140 чедип турар-дыр. Он ийи чыл буруцгаар пенсиялап дыштандым. Эки ажылдап, чурттап чоруур өөренгеннилеримге чоргаарланып чор мен. Оларның кажын адаптайн: Каа-Хемнің Сарыг-Сеп школазының директору Вера Найдан-оол, ол кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Петр Найдан-оол, Кызылда бүгү Тыванның араттарының даргазы Владимир Хемер-оол, чолаачы Иван Доржу, малчыннар Дамдыц-оол Кошкар-оол, Алексей Доржу, Үстүн-оол Оюмаа, Мунзук Уйнук, инженер мөге Эртине Данзы-Белек, башкылар Сергиңмаа Комбуй, Римма Натпий-оол, Марина Конгар, Доржукай Кара-оол, ам кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ирина Деспижек, эмчилер Рену Дун-оол, Аяна Кыртыкмай дээш, чежезил санап күш чедер ону. Эмчи, башкы болган өөреникчилерим хөй чорду.

Каяа-даа чоруурумга: «Экии, башкы!»-ла дээр. Чамдыктарын уттунган-даа боттулар-дыр мен. Башкылар эвээш, Өөреникчилер хөй боттай. Эрткен чылын Чааты школазынга өөредип чораан башкы өөреникчилерим акша бээрге, «Шын» солунну база катап чагыдып алдым. «БАШКЫ» деп сөстү дыңнаанымда — эктим, мойнум, буттарым шылаары чиигей бээр, эмдеп артык эм болуп чору.

«Шын» солунум дамчыштыр Тыванның хоочун, аныяк-чалыы бүгү башкыларынга профессионал байырлалывыс — БАШКЫЛАР ХҮНҮН таваръштыр байырымны чедирип, чедишкиннерни күзедим!

Варвара ШИВИТ,

күш-ажылдың хоочуну, Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү суур.

370 ЦЕНТНЕР КАРТОФЕЛЬ

Бистің аравыста ажылжын шуудадып, бут кырынга туруп келген арат ажылагыйлар эвээш эвес. Оларның бирээзинге Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суурда Тыва Республиканың көдээ ажылагыйының алдарлыг ажылдакчызы Сергей Допчаевич Монгуш хамааржыр. Алды чыл хире араттан келгеш, картофель, капуста өстүреринің талазы-биле багаа эвес түңнелдерни чедип ап келген. Дүжүдүн садын-сайгаргаш, оон киирип алган акшазы-биле чарыгалдарын дуглап, бодун боду хандырдының турар болу берген.

Дээди эртемниг агроном кижи болгаш картофель, капуста өстүреринің чажыттарын билир. Ынчангаш ооң дүжүдү чылдың-на эки болур. Бо чылын 4 гектарга картошка тараан, ону эки ажаан тургаш, ниитизи-биле 370 центнер дүжүттү ажаан алган. Бир гектардан ортумаа-биле 90 центнер картотельди өстургени ол. Бо черниң байдалынга хамаарыштыр көргүзүг эки болуп турар.

Ажыл-ишчи Сергей Монгуш дүжүдүн ажаагаш, шыгжамырда уруп алган. Кожуунуң уруглар, эмнелге албан черлери болгаш өске-даа организациялар араттың өстүрген картофелин садын ап эгелей берген.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

БҮРҮТКЭЭН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 1998 чылдың август 25-теги № 40 доктаалы-биле «Бистің бажыңывыс —Россия» деп Россияның ниитилел-политиктиг шимчээшкининиң Дээди Хуралда депутат фракциязын бүрүткээн.

14 депутат фракцияның кежигүннери болган. Фракцияның даргазы кылдыр депутат В. С. Орус-оол соңгуткан.

Бистің корр.

АДРЕСТИГ ДУЗА

1998 чылдың октябрь 1-де Улуг назылыглар хүнү. Бо хүнү Кызыл хоорайга база демдеглээр. Байырлалдың кандыг байдалга эртерин чугаалап бээрин бистің корреспондентивис Кызыл хоорай чагыргазының даргазының социал айтыыглар талазы-биле оралакчызы В. В. Бусатыйның дузалакчызы Аржаана Биин-ооловна Седен-Хуурактан дилээн.

Кызыл хоорайда улуг назылыглар болгаш хоочуннар ниитилели октябрь 1-ниң хүнүнге тураскаадып байырлыг хуралды организастап эрттирер. Ооң соонда концерт, шайлаашкын болур.

Амыдыралы чегей 300 хире кырганга 150 рубль түңнүг аъш-чем барааны-биле дузалаар. Бо улуска № 20, 40 магазиннер, пивзавод, «Мүң үүрмектер», «Саян» садыглар, хереглекчилер ниитилелиниң баазалары ачыбуянын чедирер.

Бажыңында чыдар, шимчей албас кижилерге адрестиг дузаны чедирери база кордүнген.

Ольга САНДАРАА.

ХОСТУГ ХҮРЕШ

Россияның спортчу хүреш федерациязы Кызыл хоорайга сентябрь 24-27 хүннеринде хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Дидим-оол Донгактың чырык адынга тураскаадып чаңчыл болган хостуг хүрешке Россия чергелиг маргылдааны эрттирген. Анаа 1983-84 чылдарда төрүттүнген мөгелер күүнүн шенешкеннер.

ТУРСЛЕТ

ТР-ниң Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне комитеди «Делегейниң туристер хүнүнге» тураскаатқан чаңчыл болган студентилерниң турисчи следун сентябрь 26-27 хүннеринде Көк-Тей кежиинин чоогунга эрттирген.

Маргылдааларга ТКУ-нун, ортумак өөредилге чергелериң болгаш ПТУ-ларның чыынды командалары киришкен.

Олар рюкзакты шын иштээринге, майгын тигеринге, от салыырга, уг-шиг тыварынга дээш оон-даа өске хөйле солун онаалгаларны шын, дүрген, шыпарлыг күүседиринге маргышканнар.

УГ-ШИГ ТЫВАРЫ

ТР-ниң Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне Комитеди, Чөөн-Хемчик кожуунунуң спортчу уг-шиг тыварының федерациязы болгаш кожуунуң спорткомитеди сентябрь 25-27 хүннеринде Чадаана хоорайга спортчу уг-шиг тыварының талазы-биле республика чергелиг маргылдааны организастап эрттирген.

Маргылдаага хоорайларның, кожууннарның командаларындан аңгыда, күш-культура коллективтери, өлүүдилерниң спортчу школаларының база дээди болгаш ортумак өөредилге чергелериниң командалары киришкен.

Кан-оол САТ.

Спортчу медээлер

РОССИЯНЫ ХАНЫ ОҢГАРДАН КЫМ УШТУРУЛ?

Эң чооку келир үеде Россияның саң-хөөзү кандыг байдалга таваржы бээрин дидими-биле, бүзүрелдиг чугаалаптар кижи ам дээрезинде чок деп болур. Ынчанмыже эрге-чагыргалар чугула дөрт айтырыгны дүрген шиитпирлээр ужурлуг.

ЧАА АКША ПАРЛААР БЕ?

Бо айтырыгга Россияның Төп банкызының мурнундагы эрги болгаш амгы чаа дарга-зы Виктор Геращенко: «Парлаар, ыяш-ла парлаар апаар!» деп тодаргай харыылаан. Ынчаарга Россияда акша эвээш, хогжүп орар чурттарда хой деп бадыткалдар тыптып келген. Элдептиг-ле аа, хогжүп орар чурттарның дуржулгазын ажыктыг апаарга сактып келгенивис ол бе? Чамдык политиктер: «Россияның хогжүүр оруу бир янзы» деп шуугажып турар. Чаа акша парлаары — чонга ажык берөес, чүге дизе, акша көвүдээрге, ооң үнези кудуулаар. Чамдык санаашкынларны езугаар алырга, чүгле сентябрь айда безин акшаның үнези 116 хуу апарган, азы дыка кудулааны ол-дур ийин.

ДОЛЛАРНЫҢ ҮНЕЗИЙ КАНЧААР ДОКТААДЫРЫЛ?

Бодалдар-ла хой: «Долларның үнезин сула салыптар» — бирээзи ыдыг. Өскези: «Долларның үнезин ай-айлап ыяк доктаадыр». (Каайлы албаныың бодалы ыдыг). Бистер ооп доцмас-даа, изиргенмес-даа бис, чаңчыга бергейле бис. Кол-ла чүве — рубльди доллар-биле солуурун хорууру чугула дээрзин чазакта угааны улуг баштарны эскербейн турарында. Ынчаар кылыр болза уктарывыста чажырыш четтигикениивис акшавысче хая көрүүн камныг чарыгдаар апаар боор бис.

БАШКЫЛАРНЫ КАНЧААР КАМГАЛААРЫЛ?

Оларны национализастап ап болбайнаан. Чүге? Оларның боражын алган өрелерин толээр дээш бе? Саң яамызының сайыдынга саалаарын бодап турар Андрей Вавиловтуң бодалын езугаар алырга, ГКО (күрүненің хөреңги хүлээлгезинин) талазыбиле күрүне өрелерин оанкыларга дедир эгиткени дээре боор турар. Ынчаарга ону толээр акша база-ла чок ышкажыгай. Делегейниң валюта фондузу (ДВФ) дузалаптар чүве ирги бе? Кандыг-чүлүг бол, банкылар-ла ажылдан турар болза биске, бөдүүн улуска ажырбас. Чүге дизе, күрүне кажан-даа, чүнү-даа биске бербес, ыдалы чок апарган.

ДВФ-деп АКША АЛЫР БЕ?

Чээли албайн чурттап шыдаар бис деп, көскү экономист Глазьев бадыткан турар. Албан кижилериниң бодалын езугаар алырга, бюджетче кирер хөреңги дыка кызырылган боор турар. Чүгээр ажылдап турган каайлы черлери безин мурнундагызындан чартыктан эвээш акша кирер апарган. Үндүрүг алалбаны оон-даа дорадаан ышкажыгай. Ынчангаш акшаны даштыкыдан чээп алыры черле илдең-дир. Бээр-ле болза аан. ДВФ-ниң бодунда безин акша чок. Бистерге чээли берзе экизи-ле ол. Толээр хуусаазы үр эвес чээли алырга, рубльдің үнези быжыгыр, доктаай берги дег.

ДВФ сентябрьда 4,3 миллиард доллар чээли бээр турган амга чедир бербээн, реформалар угланыышкының өскертпес магадылалды негеп, чүгле ынчаарда чээли бээрин аазап турар. Бир эвес Россия даштыкы күрүнелерге толээр орезин дуглаарындан ойталаар болза, чурт шуут буурап каар, Россияның даштыкыда бүгү өнчүзүн хавырып апаар, даштыкының чээли организациялары Россияның экспорт-импорт ажылын акшаландырбас. Ол дээрге, даштыкы чурттар-биле садыглажыышкынны «ажаан» каарывыс ол болур. Бодап көрүкер: улуг-улуг хоорайларда бүгү аъш-чемниң 90 хуузу — даштыкыныы, а бүгү чуртта — 40-60 хуу чедип турар. Даштыкы-биле садыглажыышкын үстүр болза ашчут, карточка системазы эгелээр, оочурлар узаары илдең-дир.

Ынчангаш даштыкыдан чээли алгаш, өрезин дуглаары чайлаш чок апарган.

(ПАРЛАЛГАДАП).

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

⊙ Каа-Хем кожуунга Тыва Республиканың Чазаның болгаш Дээди Хуралдың хүннери болуп эрткен. Чазактың төлээлери, депутаттар кожуунуң будурулгелер, албан-организацияларының удуртукчуларын чыып, амгы үеде кылыр кол сорулгаларны сайгарып чугаалашкан. Чер бүрүзүнде амыдырал хандырылгазы кошкак, хой уругларлыг, байдалы мырынай бергедээн өг-бүлелерге дуза чедиреринің хемчеглерин ап эгелээн.

⊙ Каа-Хем кожуунуң ажыл-агыйлары бо чылын 8 мың гектар черге тараа культураларын чашкан. Саңдаашкынның ужуундан 2800 гектар шөлдүн тараазын үндүр бижээн. Ажыл-агыйлар кывар-чаар материалдарның тывылган хиреша-биле ажаалда ажылын чорудып турар.

Кожуунда соок дыңзып орар-даа болза, кожуун төвүнде болгаш суурларда хөмүр-даш курлавыры чок.

Бистің корр.

Тес-Хем кожуун чагыргазының удуртукчузунга хамаарыштыр

ЧОН НЕГЕП ЧӨГЕЛ ТӨНГЕН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Бо чылдың сөөлгү каш айларының дургузунда Тыва Республиканың Чазаанга, телевидение, радио, солунар редакцияларына Тес-Хем кожуунуң чурттакчыларындан кожуун чагыргазының даргазы Т. Д. Долгактың ажыл шагы үзүп, арагалап турарының дугайында шүүмчүлелдиг чагаалар хөйү-биле келген. Ынчангаш эрткен неделяда бөлүк журналистер Тес-Хем кожуунга чедип, ажыл-агый удуртукчулары-биле, ажыл-ишчилер-биле, кожууннуң чурттакчылары-биле чугааны кылган. Журналистерниң мурнунда ук кожуунга ТР-ниң Чазак аппарадының организастыг ажыл эргелелиниң кадрлар килдизиниң начальниги И. Д. Монгуш биле РФ-тиң Тыва Республикада күүн-ажыл инспекциязының төлээзи А. С. Монгуш олар база хыналда кылган. Оларның үндүрген түңнелиби-биле баштай номчукчуларны таныштыраал.

1998 чылдың сентябрь 15-те чоруткан хыналданың түңнелинде кожуун чагыргазының даргазынга хамаарыштыр болган шүүмчүлелдер бадыткаттынган. Т. Д. Донгак август 17-ден 27-ге чедир база ажылче үнмээн. Кожуун чагырыкчызының ажыл хүнү үзүп, арагалап турарын чагырга черинің харысалгалыг ажылдакчылары бадыткаан. Ооң ацгыда кожуун бюджединче киргген акша-түүнү чогумчалыг эвес ажылган турар фактылар илерээл. Культура килдизинден киргген 17 мың, кижилерни түр туугузар төпке бөөр дээн 7 мың рубль, оон ацгыда база 42 млн. (эрги акша) үндүрүг акшазын канчаар чарыгдааны билдинмес. Кожуун чагыргазының чамдык ажылдакчылары чагырыкчының чурумун шүүмчүлеп, ажылын хостап бээрин сүмелээрге, оларны кызырылдага таварыштырган. Эргежок чугула эрге-дужаа-дарны кызырганы кайгамчык. Ол дээрге кожуун чагыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Л. Э Монгуш база социал-политика талазы-биле оралакчызы С. Л. Санчат, администрацияның кол бухгалтери Д. С. Монгуш болгаш өскелер-даа.

Үстүнде адаттынган санфактыларга даянгаш, хынаа да кылып чораан комиссия Россия Федерациязының Саңхөө яамызының Тыва Республика талазы-биле контроль ревизия эргелелиниң ревизорларын Тес-Хем кожуунче чорудар деп түңнелди үндүргеч.

Сентябрь 23-те бөлүк журналистер Самагалдайга чеде бээривиске, кожуун чагыргазының бажыңының чанында улус-чоп-даа эңдерик. Чүү болуп турары сонуургаарывыска чаңгыс айның уруглар пособиези дээш чыглып турар болду. Амыдырал байдалы айтырарывыска олар мурнуң былаажын, сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур чүүлдерин чугааладылар. Акша-шалың болбайн турарындан, өг-бүлелерде байдал бергедээн. Өөредилге чылы эгелээн, а ажытөл өөредилге херекселдеринде четчелеттинмээн. Кыш келген, оларга чылыг идик-хеп база херек. Уруглар чеминден чүү-даа чок, үс аймаа кандыызы-даа чок, погаа, чимис дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Бо-ла акша чокта бараан өртээ оранчок өскен. Хеп чуур порошоктуң 18 рубль. Өөредилге херекселдерин бичиилеп садын алырдаа дээрге, чүү-даа чок. Чаңгыс айның пособиезин канчаар чедиштиреринің аайын тыпаазын авалар сагышсыран чугааладылар. Огород дүжүдү бо чылын багай болган. Мындыг байдалда кыш ажын алырындан чалданын, чагырга чери кандыг ачы-дуза көргүзүптер ирги деп, шупту кожуун чагыргазының бажыңындан ыравайн турар болдулар.

Самагалдайның базаарында аъш-чем аймаа, эът садып турар чаңгыс-даа кижи көрбедивис. Чүү-хөө хеп аймаан коммерсантылар делгеп алган турар-ла чорду. Садыгже кирер дээривиске дээктиг, столоваязы шоочалыг. Изиг шай, манчы, хуужуур садын турар чер бар ирги бе дээш дилегзингеш-даа тыпадывыс.

Эмнелгеде ыт кагар ыяшдаа чок. Соок черде эмчилер доңуп-дожап ажылдап турар болду. Кожуун эмнелгезинге ужуру болза дээди эртемниг 23 эмчи ажылдаар, а херек кырында он эмчи бар. Оларның ийизи бо чылын доозуп келген. Олар чурттаар оран-сава чок хевээр. Дүргеп дуза чедирер черниң машиназының бирээзи үрелик, өскези бензин чок дээш турар. Чалалгаже эмчилер чадаг кылаштажып чедип турар. Аарыг улус бажыңнарындан көөп эмнедип турар. Эмнелгениң септелгези кылдынмаан.

Журналистер эмнелгеде келгенин дыңнап кааш, эмчилер чыглыг көөп, берге байдалын тайылбырладылар:

Валентин СЕНДИ, кезер эмчи:

— Кандыг байдалда ажылдап турарывысты көрүп тур боор силер. Камин, плиталарның ажыы-биле аргастанып турарывыс бо. Бир эвес берге кижи кээр болза, кезиилекин кылыр аргавыс чок. Кислород төнгеп. Дериг-херекселдер 10-20 чыл ажыглап келгениннден эргижиреп, дадарып калган. Холу, буду сынган, азы берге байдалда кижи келзе, Кызылче чорудар ужурга таваржып турар бис. Боттарывыс кезин эмнээр дээривиске таарымчалыг байдал чок-тур.

Мария ЛАКПАЖАП, педиатр.

— Эң-не чугула херек эмтаң аймаа чок боорга, сыкыртыр шприцтер чедишпес боорга, дыка берге. Өкпе аарыынга, сифилиске удур Чазактың доктаалдары үнген болгай. бистің кожуунда оларның күүселдези шуут болдунмайн турар. Ол хамаанчок фтизиатр чок бис. Рентгенологтуң ажылдаар дериг-херексели, аппаратуразы үрелик. Бо үеде өкпе аарыы дыка нептереп турар болгай. Ооң мурнунда турган аарыг кижилерге ам бөгүнде чеже кижи немежи бергенин тодарадыр аргавыс чок. Эмнелгени кожуун акшаландырар ужурлуг, а бистер оон кандыг-даа деткимче, дуза көрбедивис. Эмчилерге хөмүр-даш өртээн төлээр ужурлуг турбуже, ам мырынай үш чыл улаштыр ону негежип чадаштывыс. Үш харга чедир чаш урулларга, 1-ги, 2-ги болүктүң инвалидтеринге эмни халаска бээр, эмнээр ужурлуг бис, ол база болдунмайн турар.

Роман Имажапович КАЛДАР-ООЛ, хоочун эмчи:

— Бистің кожуунда байдал шынап-ла берге. Ажыл чок кижилер та чеже четкен чүве. Чеже организациялар дүшпеди дээр. КМК, амыдырал-хандырылга комбинады, туду-сентелге эргелели, «сельхозхимия» дизе-ле эмгежок. Дыңнап чоруурга оске кожууннарда ол черлерни камгалап арттырып алган-на боор-дур. Берге байдалдыг кижилерге, өг-бүлелерге оске кожуун, хоорайларда ачы-дузаны шагда-ла көргүзе бергеч. А бистинде оларның даңазызын чаа тургузуп турар. Бажың бүрүзүн кезин чораан, чуттакчыларның байдалын көрүп тургаш даңзыже киирер дээн Чазактың доктаалы бар-ла болгай. Мээн ооомде ийи караа көрбес, ийи буду бастынмас кырганыыс бар. Кым-даа ону ол-бо даңзыже киирер деп келбес-ле чүведир. Та кандыг улусту даңзалап ап турар боор чүве ийик.

Бо эмнелгениң септелгезин чеже чугаалашпаан дээр. Кожуун чагыргазы, Кадык камгалал яамызы-даа мында байдалды билир. Ол хиреде айтырыг хевээр артып-ла турар. Удуртуп баштап орар даргаларның чон дээш ажылдавастаанын кайгаар кижидир мен. Бистің кожуун чагыргазының даргазынга (соңгулдалар үезинде бүзүреттиргген кижизи турдум) арга-сүмемни чугаалап-ла турдум. Хүлээп алырын хүлээп алыр, а херек кырында бадыткавас боор-дур.

Кожуун төвүнде орапизацияларга киргеш байдал билдине бээрге, Берт-Даг сумузунче хаптывыс. Ында 395 ореге бар. Уруглар школада өөренип турар. Удавас соой бээр, одаар хөмүрү ам-даа белеп эвес. А уруглар садында аъш-чем төнгенинден, каш хонукта ажылдаваан. Ында база-ла одаар хөмүр-даш чок. Хереглекчилер ниитилелиниң садыы дүшкен, чүгле хуу садыглар арткан. Суг узар кудуктар үрелген, чон хемден суглап турар болду. Аргыжылга үе-дүптен чок. Мындыг байдалда чон канчаар амыдыран-чурттап турарын суму чагыргазының даргазы **Светлана Салчаковна СЕНДЕН-ООЛДАН** айтырарывыска, ол мынчаар харылалды:

— Ниитизи-биле бистинде 85 берге байдалдыг өг-бүлелер бар. Оларны кичээнгейде алган бис. «Зерно» эштежилге каттыжыышкыны 12 өг-бүлеге ачы-буян чедирилгези кылдыр тараана бир хумуннап үлээн. Ам база «Маңнык» биле «Зерно» дужут ажаалдазы доостурга чонга тараана чээлиге бээр деп тур. Коммерсантылар база чонга ачы-буянын көргүзүп келген.

Берт-Дагда ажыл чок кижилериниң саны 353. Оларның 28-и кожуунда чонну ажылга тургузар төптүң даңзызында кирген. Чазын Каа-Хем кожуундан бир машина картошка үрезинин үлээн бис. Ынчалза-даа дүжүдү шоолуг эвес болган.

(Уланчызы 2-ги арында).

ГРИГОРИЙ ЯВЛИНСКИЙ: «БИС КЕЛЗИВИССЕ, ШУПТУЗУН ЭДИП АЛЫР БИС»

Россия кажангызындан-даа артык аар кризиске таварышкан. Экономика бууран. Банкылар ажылдавастаан. Ажылчы чоннар ажылдан алган акшазын албастаан. Өртектер улгаткан. Чаа Чазак чаа-ла тургустунган, ажылы ам-даа шуудаваан. Чоннуң сагыш-сеткилин саймаарадын турар айтырыглар дүвүрелди болдурбушаан...

Канчаар ужурлуг бис, чүнү кылза экил? Бо болгаш өске-даа айтырыгларга харылар бээрин чүгле политиктер, экономистер эвес, харын чоннуң калбак кезии ораалдажын турар. Бөгүн бис, «ЯБЛОКО» шимчээшкиннин удуртукчузу Григорий Явлинскийнин «Комсомольская правда» солунга бо айтырыгларга хамаарыштыр берген интервьюзун кызыра парлап таныштыраалы, хүндүлүг номчукчу.

— Григорий Алексеевич, Чазакка ажылдаарындан чаңгыс эвес удаа ойталап келдиңер, чуртту кризистен кым уштур ужурлуг чүвел ынчаш? Россияда улуг угаанныг кижилернің саны ындыг-ла хой эвес болгай.

— Силерге чүгле шынын чугаалайн — кажан чаа чазакты тургузар дугайында чугаа чоруп турар үеде, биске экономиктиг блокту саналдаан болза, чазакка ажылдаар шиитпирни «Яблоко» үндүрэр турган. Ынчалза-даа сыр дедир болду чоп. Биске кандыг-даа саналды киирбээн. Чазакка Маслюковту киргеш, Төп банк даргазынга Геращенкону бадылады. Чүгле ооң соонда Чазак Даргазының социал айтыглар харылаар оралакчызынга ажылдаарын меңээ чугаалаан. Чааскаан, командазы чок ажылдаарын сүмеледилер. Мен аңаа чааскаан баргаш чүнү кылыр мен. Коммунистерге кончуттуруп, оларга бараан болур дээн эвес.

Кижилерниң чазакка кирип ажылдаар сорулгалары аңгыацгы болгай. Чамдык кижилер бедик арын-нүүр чедип алыр дээш шырбаяр. Чамдыктары боттарының коммерция айтырыгларын шиитпирлеп алырынче далажыр. Мээң сорулгам ындыг эвес: чазакка ажылдаар дизе, чуртту кризистен, шынап-ла, уштун шыдаар командазы-биле кады ажылдаар. Ажылдаар черлерни тургузар, алыр акшазын төлээр болгаш өстүрер болгай. Экономиканы алыр болза, чаңгыс аай бодалдыг кижилер удуртулгага, чижээ, Төп банкыга, Сан яамызынга, Каайлы комитеттинге, Ажаалга банкызынга, өске-даа черлерге ажылдаар ужурлуг. Ынчанмас болза мен база-ла биске билдингир апарган Лебедь, Немпов азы Задорнов ышкаш апаар ийик мен. Ол кижилерни бактап база болбас. Ынчангаш эрге-чагырганың амгы тургузуу чуртта байдалды оларның өскертиринге шаптык каткан.

— Кол албан дужаалга силерниң ажылдаарыңарга Примаков шаптык каткан бе?

— Чок. Баш удур дугуржулгалар болгаш негелделер бистиң аравыска турбаан.

— Ынчанмыже Примаковтуң кандидатуразын силер баштай саналдаан силер аа?

— Кириенко кежээлеп эгелээн үеде-ле Евгений Максимовичиге мынча дээн мен: «Силер премьер-министрге ажылдазыңарза эки-дир ийин». Ынчаарда ол чүгле хүлүмзүрүп каан. Чуртка чогум-на харын Примаков херек боорга ындыг саналды кылдывыс. Өске шиитпир херек чок турган, 93 чылда ышкаш хамааты удур туржуушкун үнүп кээп болур турган.

«Борис Николаевич, чазакты турғузарына белен болгаш бир чыл эртерге кылган ажылывысты чурттуң болгаш делегейниң мурнунга чугаалап бээривиске беленивисти база катап медеглеп тур мен» деп Президентиге «төгерик стол» эртип турда чугаалаан мен.—Ынчалза-даа Силерниң меңээ хамаарылгаңар хөйге билдингир болганда чазак Даргазынга Примаковту саналдадым—деп, уламчылаарымга, Ельцин бүгү хурал дургузунда дыка боданган хире чүве. Ельцин аңаа олурганнарже көрүнгеш: «чаа санал-дыр харын, «төгерик столду» уламчылаар-дыр» дээш база-ла дыка боданы берген.

— Примаковтан чүнү маңаа турар силер?

— Аңаа идегелим улуг, чүге дизе, ооң ролю аңаа эвес апарган—барык-ла оралакчы-президент, Ельциниң политиктиг сурукчузу апаргаа кижи. Ооң хөрээ ол, Кириенко аңаа бурган каткызы-дыр ийин. Примаковтуң сорулгазы — эрге-чагырганың салгалдыг болурун хандырары, Конституцияны сагыры, болуушкунларга күш дөгээрин болдурбазы. Президент чүү-даа чүвеге таваржын болгай. Ельциниң бүзүрээри кижи ол албан-дужаалга тааржыр, шерии, тускай албан черлери чагыртыр, аңаа дыңнангыр болур черлер тааржыр. Ооң аңгыда ол кижи президент албан-дужаалга кандидат болбас. Шиитпир ынчаар тывылган.

— Коммунистериң чазакта көстүп келгени чептүг бе?

— Бирги оралакчы албан-дужаалга Маслюковту «аныяк реформатор» Кириенко чаланын утпаар. Ынчангаш, ол дээрге, Ельциниң принципиалдыг туружун илереткени ол-дур. Пятница эрткенинде бадылаашкын мурнуу чарыында Примаков-биле ужуражы бердим. — Маслюков биле Геращенко — мээң киирген кандидаттарым ол—деп, дораан-на чугаалады. Арай-ла чигзинеримге: «шиитпирни хүлээп алган мен» диди. Эрги чурум-биле экономиктиг команданы ынчаар тургузуп эгелээн.

Бооп турар болуушкуннарның алыс утказын бодап көрүцер даан. Ельциниң үеви дооступ турар. Силерниң биле бистиң сорулгавыс—ол үени тайбың доозары, чүге дизе, Борис Николаевич — чүнүдаа тайбың доозары эң берге кижи ол болгай. Ол дээрге, аңаа-ла Ельциниң үеви эвес, а совет үениң доостур үезидир. Бистиң Президентивис—мурнундагы Политбюроның кежигүнү, а премьер Черномырдин—СЭКП ТК-ның кежигүнү. Чечия уржуу катаптавазын.

— Чазак ындыг демиселди чорудар бе ынчаш?

— Ындыг сорулганы чазак эвес, а хөйге көскү политика шиитпирлеп шыдаар. Социал айтыглар талазы-биле оралакчы дарга бооп олурбайы, Россияга хамааты партияны тургузары оон чугула болгу дег. Ельциниң езу-чурумуу чүге бууранаы? Чүге дизе, боду бүдүрер ажылды чоруткаан. Ельцин бодунуң ажылының үезинде чеже-даа политик бооп турган, бодунуң хуула партиязын бизин тургуснаан. Ооң кадрлар курлаыры чок. Чуртту чара девиспес дээш Примаковту томуйлаар ужурга таварышкан. Ораалдажышкынларны кылын турганнар харын. Рыбкинниң мелегейзиг партиязын-даа, ББР-ни-даа тургузун турду. Ельциниң езу-чуруму бузуулган деп чүве бо чайын биллине берген. Ооң кандыг-даа перспективазы чок. Моральдыг ханы кризис база тургустунуң келген. Россияга бо чүс чылда болган революциялар аш-чут үезинде эвес, а эрге-чагырга кижилерден хоорулган үелерде бооп турган. 1991 чылда аш-чут болбаан. Бис бо чайын 17 чылдың байдалынга келдивис. Кижилерниң эрге-чагырганы көөр хоңну баксыраан.

— «Яблоко» Президентини ажылындан дүжүрер талазыбиле Дума комиссиязында чүге киржип турарыл?

— Чүгле Чечня талазы-биле чаңгыс бурууладыышкын кылын турар бис. 100 муң кижи аңаа өлүрткен, ынчангаш чеже истелге херек болдур, ол хире ажылдаар бис. Дайын чарлаар шиитпир үндүреринге кымнар киришкенин илередир аңаар.

— Черномырдинни дүжүргеш, Кириенкону томуйлааныын, Кириенкону дүжүргеш, Черномырдинни катап томуйлааныын чүү деп бодаар силер?

— Ельцин эрткен күзүн-не Черномырдинден ончыгзына берген деп бодаар мен.

— Ончыгзынган деп чүл? Кижи дээш бе, азы премьер дээш бе?

— Канчап билбес силер, Черномырдин аажок могантурукан болгай. Бюджет дээш Думаже чеже маңнаарыл? Бюджет шын эвес боорга ону кым-даа хүлээп албас, ынчангаш Америкаже чорупла каар-дыр. Томуйлап, халап турарга чүү үнер боор.

— Президент соңгулдаларынга киржир силер бе?

— Чугаа чокка киржир мен.

— Типлеп шыдаар силер бе ынчаш?

— Магат чок. Шыдаар шаам-биле ораалдажыр мен. Дума соңгулдаларынга база киришкеш амгы 45 депутадывыстың санын 90-100 кижи чедирер бодалдыг мен. Типлеп шыдавайн барымза азы ийиги соңгулдаже үнмейн барымза, үшкү соңгулдага база киржир мен.

— Михаил Задорнов чаа чазакка кирбейн, «Яблокоже» катап эглип келгеш, силерниң партияңарның кежигүнү болур бе?

— Билбес мен, ону чаасканаа шиитпирлевес мен, биллириишкин киирзе, чугаалажыр көөр.

— Задорнов чай эгезинде акшаның үнези батпас деп медеглээн...

— Профессионал кижи болза кажан август 17-деги шиитпирни белеткеп турда: «аңаа ат салбас мен, ажылымдан дүжейн» деп медеглээр ужурлуг турган. Ол ону кылбаан.

— Чазактың чүзүнү чаңгыс аай «кызыл» апаар ирги бе?

— РФ КП биле ББР-ниң каттышкан чазаа болур боор, олар бюджетти, үндүрүг кодексизин, өске-даа политиктиг айтырыгларны бадылаарыга каттыжын алган киржиц турар.

— Чазак август 17-деги шиитпирлерин дедир албас ирги бе?

— Бүзүрээр мен, дедир алырлар. Ол дугайын сактын кээрлер боор. Август 17-де хүлээп алган шиитпирлер аргажок, бууран дүжери иткен шиитпирлер-дир. Ону кымның эрге-ажылынга дүүштүр, чүге август 17-де хүлээп алган чүве ийик, кым албаанаыл? Гайдар биле Чубайс ону хүлээп алырынче Кириенкону чүге албадап турганнарыл? Аңаа ат салырынга Задорнов биле Дубинин чүге чөпшээрешкенил? Ону анализтеп, сайгарып көөр аңаа бис.

— Оларны коммунистер күткүнкен эвес ирги бе?

— Олар август айда пляжтарга дадарын, чазакка бүзүревес дугайында айтырыгны Думага кедүрбээн.

— Чуртувус элекке хоозурап калза канчаарыл?

— Чамдык губернаторлар федералдыг төпке үндүрүг төлевес бис деп ам безин чугаалажып эгелээн. Бодунуң акшазын безин парлап эгелеп турар хире. Аңаа Примаков мынчаар харылаан: «Чурттуң Конституциязын хажыдар болза ындыг кижилерни чон соңгааныын барымдаалавайн, ажылындан дүжүрер». Дидим-не аа? Ол дээрге, бир эвес Президент балыктап чоруй барган болза, Россияда ооң орнунга чугаалажыптаа кижи бар, «дыңаы ажыл-агыйжы» кижи бар дээни ол-дур.

— А кышты ажып эртер шаавыс бар ирги бе?

— Бар. Ооң соонда бүгү чүүлдерни бүдүрүптер бис.

Беседаны Михаил Рыбьянов чоруткан.

ИНФОРМАЦИЯ ТӨВҮНҮҢ ДУЗАЗЫ УЛУГ

Иштики херектер органнарының информация кезектери сентябрь 23-те 80 харлаан. РСФСР-ниң иштики херектериң Улус Комиссарларының коллегиязының шиитпирин езугаар «Иштики херектер Комиссариадының статистика дугайында дүрүмүн» 1918 чылдың сентябрь 23-те бадылаан. Ол дүрүм чурттуң хемчээлинге ап турган эргелел-криминал хемчеглериниң чептүг база тускай угланыышкынның болурун хандырып турган.

Улус Комиссариадының Төп истелге черинің чанынга чаа албанны — Бүрүткел болгаш дактилоскопия бюрозун тургузары-биле херек үүлгедикчилериниң дугайында медээлерни, оларның чүрүктарын, дактилоскопия карталарын төпче чыып чорудар айтыышкынны губерниялаже 1918 чылдың октябрь 10-да чоруткан. Херек үүлгеткеш, чаштынып чорун турар кижилерни дилеп-тывар, оларны бүгү Россияның девискээринге дилээр ажыл ынчаар эгелээн.

Бо документилер иштики херектер органнарының информация кезектериниң эгезин салган болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдиринин чугула аргазы апарган.

1944 чылдың сентябрьда иштики херектериң Улус Комиссариады Тыва автономнуг область талазы-биле кем-херек үүлгедишкиннериниң үчедун кылыр 1-ги тускай килдисти тургускан, аңаа 5 кижи ажылдап эгелээн. 1945 чылдың августа 4 кижилиг архив килдизин тургускан. Бирги килдистің начальниктеринге Ефим Яковлевич Дмитриев, Александр Ефимович Трондин, Иван Николаевич Дудин, Евгений Григорьевич Хабаров олар ажылдап келген. 1990 чыллан бээр ук килдистің начальнигинге Леонид Васильевич Нилов ажыллап турар. Бо албан черинге Зинаида Ивановна Тарасова, Анна Баян-ооловна Иргит, Валентина Петровна Кандаурова, Валентина Петровна Ключникова олар ук чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген. Олар амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

1989 чылда тургускан Саналга төвү информацияларны ажылдап кылырының чаа аргаларын ажыктан. ИХЯ-ның сайыды генерал-майор Сергей Сайын-Белекович Монгуштуң эки ажылының ачызында 1997-1998 чылдарда информация төвүн 80 хуу чаарткан, ИХЯ-ның бүгү албаннары амгы үеним сайзыраңгай электроннуг саналга машиналарын алган.

Амгы үеде информация төвү истелгениң бүгү хевирлериниң медээлери-биле төп аппаратты, өске-даа кезектерни долу хандырып турар. Тускай программаларны ажылдап кылырыга, оперативтиг байдалды анализтээринге, эргелеп-башкарылганың шиитпирлерин хүлээп алырыга, статистика медээлерин чыырыга информация төвү дузалап турар. Бүгү Россияның эрге-хоойлу камгалаар органнары, ол ышкаш Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгези янзы-бүрү медээлерни моон база ап турар. Кем-херек үүлгедишкиннериниң 20-30 хуузун сойгалап илередири ук төпке онаажып турар.

Информация төвүнүң ажылы хүн-бүрүде экижип келчыдар, эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле харылзаазы быжыгып орар. Информация төвү кем-херек үүлгедишкиннериниң байдалын, оларның-биле прокуратура, каайлы, үндүрүг органнарының демиселиниң түңнелдерин үндүрүп турар. Ол ышкаш политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр ажылды ТР-ниң күрүне архиви, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаны-биле кады ханы харылзаалыг чорудуп турар. Шериг албанынга кыйгыртылга ажылын шериг комиссариаттары-биле кады чорудуп турар. Юстиция яамызының чагыгларын боттандырып турар. Өске-даа яамыларның, ведомстволарның информация хандырылгазынга киржип, херек үүлгедишкиннеринге удур демиселге төлептиг үлүүн киирип келген, киирер-даа.

ТР-НИҢ ИХЯ-НЫҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

Кеземче дүрүмүнде

АМЫЗЫ-БИЛЕ ШИИДИП БОЛУР

1997 чылдың январь 1-ден эгелеп кеземче дүрүмүнде дыка хөй өскерилгелерни киргенин билир бис. Чаа хоойлу езугаар кем-херек үүлгедикчилеринге кеземче ялазын онаары шыңгыыраан. Аңаа хамаарыштыр танылбырдан кылып бээрин ТР-ниң Дээди Судунуң судьязы Валентина Доржуевна Куулардан бистиң корреспондентивис дилээн. Ооң чугаазын, салдынган айтырыгларга харыыларын парладывыс.

— Бүгү чуртта кем-херек үүлгедни канчаар-даа аажок өзүп турар. Үүлгедикчилерге, үрегдекчилерге хамаарыштыр хоойлу-дүрүмнүң шыңгыыраанын билир силер. Эргиде кеземче дүрүмүн эде көрген, чаарткан. Ооң мурнунда «хосталгазын казыыр» деп ялага 3 айдан 15 чыл чедир шиидип болур турган болза, ам 6 айдан 20, 25, 30 чыл чедир хосталгазын казып шиидери көрдүнген.

Бир эвес шииттирип турар кижи онзагай берге херекти база катап үүлгеткен болза, ону адып шиидип болур. Ол яланы ажыглавас дел бодаар болза, бүгү назынында хосталгазын казып шиидер ялабиле солуп берип болуру көрдүнген.

Оон ынай эдип-чазаар колонияларның езу-чуруму шыңгыыраан. Мурнунда чүгле ийи дугаар шииттирген таварылгада шыңгыыраткан езу-чурумнуг колонияже чорудуп турган болгай. Ам ындыг эвес. Онзагай аар херекти үүлгеткеш, бир дугаар шииттирип турар хамааты-ларны шыңгыыраткан езу-чурумнуг колонияже чорудар апарган. Ниити езу-чурумнуг колонияже оваарымча чогубиле улуг эвес херекти үүлгеткен улусту чорудар. Күштелдирген езу-чурумну ажыглавайн турар апарган бис.

Чаңгыс эвес удаа кем-херек үүлгеткен кижини рецидивист дээр. Ындыг улустарны херек эрттирери-биле тускайлаттынган езу-чурумнуг колонияже чорудар.

Сагыштыы-биле кем-херек үүлгеткенде, чижээлээрге, кадайы ашаан азы ашаа кадайын өлүргенде, эрги дүрүмнүң 103 дугаар үүлүнде 3-10 чыл чедир хосталгазын казып шиидери көрдүнген турган болза, ам 6-15 чыл чедир хосталгазын казыыр апарган. Ону бөдүүн, аартадыр байдалдар чок олуруқчу херекке онаар.

Аартадыр байдалдарлыг, сагыштыы-биле үүлгеткен өлүрүкчу херекке — 1 азы 2 кижини өлүрген, иштиг херээжении өлүрген, чылдагаан чок черге кээргел чокка, каржызы-биле, хулиганзыг хөөнбиле үүлгеткен херекти онаар. Ооң мурнунда ындыг херектерге хамаарыштыр 8-15 чыл бээр, азы адын шиидер турган. Ам 8-20 чыл чедир хосталгазын казыыр, адын шиидер азы бүгү назында хосталгазын казыыр.

Кеземче дүрүмүнге мурнунда пезн бодунуң чаа божаан чаш төлүп өлүрген деп үүл кирбейн турган. Чаа дүрүмге ук үүлүү немей киирген. Бо таварылгада 5 чылга хосталгазын казып шиидер ялагын казып шиидери көрдүнген. Амы-тыныңдан чарар дээш күрүне ажылдакчыларынче, хоойлу-дүрүм ажылдакчыларынче, оларның өгбүлезиниң кежигүннеринче халдаашкын кылган таварылгада, амызы-биле шиидип болур апарган.

Чамдык кижилерниң, ылаңгыя аныяктарның кончуг каржы, кээргел чок апарганы хомудаңчыг-дыр. Кем-херек үүлгедиинің 99 хуузу арагалаашкынның хайы-биле болуп турар. Ону колдуунда 17-ден 32 хар чедир аныяк назылыг, тыва кижилер үүлгедин турар. Херекти сайгарып көөрге, шииттирип турар-даа кижи, когараан-даа кижи, хереченнер-даа дөгерези эзирик байдалга турган боор-дур.

Өлүп, чадап, хилинчектенип чыткан когараан кижини чаңгыс удаа эвес, 10-20 катап бижектээн таварылгалар бар. Үш-дөрт харлыг чаш уругларны төрелдери, кады төрээн акызы дуңмазын, төрээн адазы уруун күштеп-күчүдээн болгулаар-дыр. Мындыг херектің дугайында чугаалап көрейн. Чөөн-Хемчик кожуунунуң Ийме сумузунда Кум-Суу деп чайлагга 4 өг турган. Бо өглерниң ээлери арагалааш, дөгерези билбестээш, удаан. Бо-ла улустуң аразында турган Хүлер-оор Монгуш (1969 чылда төрүттүнген) кандыгдаа чылдагаан чокка хулиганзыг үүлгедиг-биле 83 харлыг кырган кижини хөй катап бижектээн, ооң оглу малчын кижини база, а уруун өлүрерин ораалдашкан, өске бир кижиниң холун сый шаап каан, бир кижиниң бажын чара шаап каан, Бо аныяк кижини Чадааныңның улус суду 23 чылга хосталгазын казып шииткен. Бир эвес бо өглерге арагалаашкын болбаан турган болза, мындыг коргунчуг үүлгедиг база болбас турган.

Суд органынга дыка үр үениң иштинде ажылдап келгеннер боор. Август 17-де хүлээп алган шиитпирлер аргажок, бууран дүжери иткен шиитпирлер-дир. Ону кымның эрге-ажылынга дүүштүр, чүге август 17-де хүлээп алган чүве ийик, кым албаанаыл? Гайдар биле Чубайс ону хүлээп алырынче Кириенкону чүге албадап турганнарыл? Аңаа ат салырынга Задорнов биле Дубинин чүге чөпшээрешкенил? Ону анализтеп, сайгарып көөр аңаа бис.

— Оларны коммунистер күткүнкен эвес ирги бе?

— Олар август айда пляжтарга дадарын, чазакка бүзүревес дугайында айтырыгны Думага кедүрбээн.

— Чуртувус элекке хоозурап калза канчаарыл?

— Чамдык губернаторлар федералдыг төпке үндүрүг төлевес бис деп ам безин чугаалажып эгелээн. Бодунуң акшазын безин парлап эгелеп турар хире. Аңаа Примаков мынчаар харылаан: «Чурттуң Конституциязын хажыдар болза ындыг кижилерни чон соңгааныын барымдаалавайн, ажылындан дүжүрер». Дидим-не аа? Ол дээрге, бир эвес Президент балыктап чоруй барган болза, Россияда ооң орнунга чугаалажыптаа кижи бар, «дыңаы ажыл-агыйжы» кижи бар дээни ол-дур.

— А кышты ажып эртер шаавыс бар ирги бе?

— Бар. Ооң соонда бүгү чүүлдерни бүдүрүптер бис.

Беседаны Михаил Рыбьянов чоруткан.

АЧАҢНЫ ТАНЫЫР ЧОРДУМ

Оюн Бортуй-оол Коңгаң оглу 1943 чылдың майның 20-де фашистиг Германияны чылча шавары-биле фронтуже эки тура-биле чорупкан он бир танкычыларның бирээзи дээрзин тыва чон эки билир. Ооң дугайында Тываның чогаалчылары, эштериаа очерктерни, чурумалдарны эвээш эвести бижээн болгай.

Он чыл бурунгаар Бортуй-оол Коңгаңович Оюнуң оглу Александр Бортуй-оолович Оюн Приморье крайның «Н» шериг кезээнге шериг хөрээ эрттирип турган, ачазының кады дайылдажып чораан эжи Михаил Коңгарга чагаа бижээн. Оон дилээниң сезүглелдери бо: «Редакциядан бир улуг дилээм болза, бистиң ачавыс Бортуй-оол Оюн Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуже тыва эки турачылар-биле кады аттангаш, оон ээп келбээн. Ынчангаш ачавыстың дугайында биске чугаалап берип көрүцер. «Уттундурбас чылдар» деп номда ачамны ис чок читкен деп каан чорду. Ынчаарга бистиң чамдык төрелдеривис ачавысты келгеш, маңаа чок апарган-даа деп турарлар. Бо чугааларның кайызынга бүзүрээрил?».

«Шын» солуннуң редакциязы бодунуң үезинде ук чагааны Оюн Бортуй-оолдуң кады дайылдажып чораанны танкист эжи Михаил Халбарбаевич Коңгарже чоруткан. Ооң ынчаардагы харылап бижээн чагаазын ам «Шынның» номчукчуларынга бараалгадыыл.

— Сээн ачаңны таныр чордум, Саша. Сени база бичии турында көрген мен. Элегес чурттуг Оюн Бортуй-оол Коңгаңович 1943 чылдың майның 20-де Ада-чурттун Улуг дайынының фронтузунче ТАР-ның эки-турачы танкистери-биле кады чорупкан. Фронтуже баарының мурнунда ТАР-ның революстуг шериниң «01» танк кезээнге шеригниң дайынчы белеткелин кончуг эки эткен. Сержант шериг дужаалдыг турган кижи. Бистер кады чоруткаш, Горький хоорайның чанынга турган танкының өөредилге кезээн доостувус. Оон чаа танкларны заводтан алгаш, фронтуже чораан бис. 1945 чылдың февраль 23-те немец-фашистер совет Украинаның Киев областына араатаңзын турда олардың сыр соондан чыпшыр четкеш, өлүмнүг согугну таварыштырган бис. Ол үеде Украинаның ийиги фронтузунуң 25 дугаар тускай танк полкузунга кирген турдувус.

1944 чылдың март 5-те, эртенгиниң 5 шакта, Рыжановка, Кобыляки деп улуг чурттакчылыг суурларже шаап кирген бис. Оюн Бортуй-оолдуң танкызы дайзынның быыкгланыышкынын чуура бастырып, оңгуларын арта халыткаш, тылынче ийи удаа атакалап киргеш, бир миномет точказын буза бастырганы, өске-даа диригкүштерни бүрүнү-биле узуткаан кижи чүве. Ооң соонда Черкассы областың девискээринге Оюн Бортуй-оолдуң танкызы мурнаа чеде бергеш, немец-фашистериниң соолгу күжүн танкызының улуг үгер-боозу-биле 6 катап боолааш, элээн хөй чепсек-херексел болгаш аъш-чем сөөрткен автомашиналарны, тергелерни долузу-биле узуткаанын караавыс-биле көрген-даа бис. Винница областың Крыжопол районунга ийи улуг көдээ суурларны хостаарынга Оюн Бортуй-оолдуң экипажы кара чаасканаа киржип, чеже-чеже фашистерни узуткаваан дээр! Совет Украинаның, Молдавияның хөй-хөй чурттакчылыг суурларын немецтериң кара аснаандан хостаарынга эң-не иденкейлиг киришкеннерниң бирээзи база Оюн Бортуй-оолдуң экипажы-ла болгай.

Сөөлгү бир кадыг-дошкун тулчуушкуннарга оон танкызы үрелген, радизи өлүрткен, командири болгаш боду аар балыглатканнар.

Ынзалза-даа адаккы, үстүкү пулеметтары-биле кыргыныдып турган, дайзынларга чай алыспаанар. Ол балыглатса-даа, госпиталь баарындан шуут ойталаан кижи болгай.

1944 чылдың чайынында Совет шеригниң зепит кезектери фашист самолеттарның 5 шүүргедикчилерин агаардан аңдара адын өртеттекеш, өскелерин тарадыр сывыртапкан турган үеде, Оюн Бортуй-оол Коңгаң оглу хенертен ис чок читкен. Эживисти тыш чадааш, ону дайзынга өлүрткен деп санааш, өжээн негеп алыр сорулга-биле немец-фашистерни кыргып-хыдып, барыын чүкче улам-на хапылап чорупкан бис. Бистиң 25 дугаарлыг танк полкувус амгы акы-дуңма социалистиг Румынияны, Болгарияны, Чехословакияны фашистерден хостааннар. 1945 чылдың май 8-9-та Германияның кызыгаарынга кирип турувуста, Ада-чурттуң Улуг дайыны доозулган, ССРЭ-ниң хөй националдыг чонунуң тиилелгезиниң дугайында бүгү делегейге чарлапкан. Мен 1945 чылдың июнь айны сөөлзүредир бодумнуң полугумдан чоруткаш, Москва чанында госпитальга ийи ай ажыг эмнеткеш, төрээн Тывамга, төрел чонумга чедип келген мен.

Бир-ле кежээ бажыңымга олурумда, ис чок читкен эжим хенертен кире халып келген. Танк башкарыкчызы дайынчы эжимни көрүп каап, дыкала өөрээн мен. Эр боттарывыс ошкажып, чыттажып турувуста чүү дээр боор ону! Ужуражылганың байырлалын кылып, ийи хонуктуң иштинде хөөрешкен-даа бис. Мен дайын үезинде тыва танкистерниң политиктиг агитатору болуп чордум. Ол ону барымдаалааш, эң-не баштай меңээ келгенин чугаалаар чораан.

Ооң шериг документилери-биле, таныжын чугаалажырымга ындыг чораан:

Плаеш хоорайны фашистер бомбалап турда, Оюн Бортуй-оол балыглангаш, бомба довураанга хөмдүргеш, элээн каш шактарда медерел чок чыткан. Оон госпитальга эмнедип турган. Оон үнгеш бир чадаг шериг кезээнге киргеш, немец-фашистерни согарын уламчылаан. Ол 1944 чылда Кызыл Сыдыс ордени-биле шаңнаткан. А 1944-1945 чылдарда Будапешт хоорайны хостаарынга эрорс-дидим киришкенин дээш дайынчы медаль-биле база шаңнаткан.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

ЧОН НЕГЕП ЧӨГЕЛ ТӨНГЕН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

(Эгезин 1-ги арында).

Чогум хуу чоннуң мал бажы өзүп турар. Шуут малмаган чок 33 өг-бүле бар. Шыдалдыг улус-биле чугаалашкаш, оларны малдандырар деп турар бис. Баштайгы үезинде чээлиниң дузазы-биле.

Кожуун чагыргазындан дуза чок бооп турар. Чоокта сумулар чагырыкчылары кожуун чагыргазының даргазынга кирип, иштизи-биле кожуунда байдалдың бергедээнин тайылбырлап, даргавыстың ажылынга ээ-харысалгазының кошкаан арнынга чугаалап, чок болза болу орвун хостап бээрин дилеливис. Шүгүмчүлелдеривисти хүлээп ап, үеден бээрин диледи. 7 айда коллегия болуп турда, Президент Ш. Д. Ооржакка база чугаалап, өске кижини даргаладың алыыл деп турдувус.

Кыш келген. Ону ажып эртериниң аргаларын тып тур бис. Пенсионерлерге одаар ыяшты белеткеп тур бис. Бир машина ыяштың өртээ 250 рубль. Удавас «Сагыш човаашкын» ярмарказын организастап эрттирер бис.

Суму чагырыкчызы байдалды ажыт-чажыт чогу-биле чугаалады. Чоннуң амыдыралы дээш-кызын турары-ла шын хире. Ынчалза-даа бир-бир хумуң тарааны чежеге чедир чиир боор. Өске чон канчаар амыдыран турарын айтырарывыска чайын, күзүн катбиле амыдыран, садып-сайгарып турар, оон бичии акша ажылдап ап турарын чугаалады. А соок кыш дүжүп кээрге канчаарыл? Ус-шевер кижилер бажыннарында даараның, аргыттының, чазаның турар. Ынчалза-даа материалы тоне бээрге, олар база ла куруг каар.

Мал бажын алыр болза, эртеңкей чылга деңнээрге арат ажыл-агыйларының болгаш хуу чоннуу өзүлделиг, а ниитинин малы ылаңгыя бода мал 300 баш кызырылган. Кыштаглаашкынче бо чылын 4690 мал кирер. А белеткеттинген мал чеми богүнде чүгле 13 хуу бооп турар. Чеди айда сиген белеткелинче шуптуу демнин-биле кирген, улаткаан чок кывар-чаар материалдар тонген, ажыл ара соксаан. Бичии тыптының алгаш өгелеп чорда-ла, катап база төнер, ажыл кагдынар. Ынчап турда чай тонген. А удуртукчулар кыпка белеткел, мал чеми деп дүвүреп, ол-оо аргазын тывар хамаанчок, дыштанып чайлаан.

А. А. МОНГУШ, ТР-ниң Президентизиниң Тес-Хем кожуунда төлөөзи:

— Бүгү Россияда экономиктиг сандараашкынның хоме таварышкыны бистерни берге байдалга таварыштырын турар. Чүнү-даа канчаар дээрге акша чок. Мындыг үеде кожуун удуртулгазының шимченгир, демниг ажылындан бүгү чүве хамааржыр. Бистиинде берге байдал агаар-бойдустуң уржуктарында-даа эвес, тараа-ыдаада-даа эвес, а удуртулгада. Кожуунуң удуртулгазы тос башка чорун турар. Бот-боттарынга бүзүрешпес, аас-дыл былаажыр, шүгүмчүлел хүлээн көрбес чоруктар ажылга дыка-ла шаптыктыг-дыр. Ылаңгыя кожуун чагыргазының даргазы Тамара Даниловна Донгактың талазындан ажыл хүнү үзер, удуртукчу кижиге таарышпас чаңнаашкыннар кылыр чоруу бүгүдеге биллингир апарган. Ажыы-биле чугаалаарга, чонда авторитеди баткан. Эгезинден-не кады ажылдап чадажын келдим. Мени чүве-ле болза Президентиге хоптаныр ажылы-ла ол деп бодаар. Мээң кылыр ажылдарым, сорулгаларым-на хой болгай. Чон дээш демниг ажылдаар турбуже, мындыг чагырыкчы-биле кандыг-бир эки херек чогудуп алыры болдунмас. Богүннүң кол айтырыы мал чеми, кышка белеткел турбуже, чагырыкчывыс Эрзинче бот-тывынгыр артистерин эдерткеш, ырлап чорупкан-дыр. Ырлаар эвес, ыглаар үе келген эвес бе? Президентиге, Чазакка хоойлу езугаар күш четтирбес дарга болза, чон референдум эрттирерин негеп тур. Бо чагааларны корүп корүцер даан, бүдүн коллективтер бижип турар ышкажыл — деп, Александр Александрович папка долу чагааларны сунду.

Коммунал ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчыларының 26 кижи ат салган чагаазының кол утказы мындыг: «Бистиң директорувус Б.-С. С. Дакуу ажылынга харыысалга чок, доктаамал арагалаар. Коллективти сандарадып, дүжүрериниң кырында келди. Ону ажылындан халап, өске директордан томуйлап бээрин акшаны бодунга материалдыг дуза кылдыр алганын (амыдырал-байдалы берге өске хөй иелер турбуже боду алган), эргиде ажылдап турганы үздүрүг инспекциязының албан машиназын бодунга ап алгаш, өртээн ам-даа чедир төлевээнин бижип турар.

А күш-ажылдың хоочуннары Б. М. Төмүр, Л. С. Бадарчы, К. Я. Барунмаа, А. А. Лакпа, Б. Б.Ламажаа, Г. Г. Намзырай, О. Х. Балбыр, А. Л. Төмүр олар база-ла чагырыкчының төлеп чок ажычаңын арнынга чугаалап, ажылындан боду чайлап бээрин сүмелээрге, ойталаанын бижип турар.

Акша-төгерик-биле холбашкан айтырыгларны Сан-хөө яамызының, КРУ-нуң ревизорлары тодарадыптары чугаажок. Ынчан буруулуг кижилер буруузун хоойлу езугаар чүктээр апаар. А арынүүр шииткели база бар-ла болгай. Дуржулгалыг сан-хөө ажылдакчызы, финансист мергежилдиг Т. Д. Донгак ажыл-чорудулгазының документилерин шуптузун илдик чок кылдыр тургускан бооп чадавас. Ынчалза-даа кижизиг чорук, чон баарынга арынүүр, чоннуң бүзүрели, чоннуң хүндүткели деп чүүлдер бар. Бо бүгүге хамаарыштыр кандыг тайылбыр бээрил? «4-5 кижи менээ улур чонум адын тудуп тур» дээрге, ам бүзүрээр кижи тыптыр бе ынчаш? Сырын чокта, сиген бажы шимчевес. Ол хире шыырак эртемниг, энергия, күжү четчир удуртукчу бүгү чон кайган чугаалажы бээр кылдыр бодун алдынып чоруурун чүүдеп-даа билир айны тывылбас-тыр. Улуг тура бе?

Ужуражыр, чугаалашкан кижилеривис чагырыкчының эки талаларын айтып, мактап чугаалаар чордулар. Ынчалза-даа ниити сагыш-хөөнү база биллингир—чон турупкан. Ынчангаш чогуур хемчег алдынмас болза кожуунуңуд бүгү чурттакчыларының референдумуу айтырыгны шиитпирлептер дээрзинге идеген турарлар. Чоннуу шүүдетпейн барып болур арга база бар-ла болгай...

С. БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

ТЫВА КИЖИ БОЛГАШ ТЫВА ДЫЛ

«Мээң дылым — мээң тыным» деп рубриканың «Шын» солуннуң арынга кәстүп келгени тыва номчукчуларның кичээнгейин хаара тудуп, сонуургалын болдурганы чугаажок. Мен база солунга үнген материалдарны деткивишаан, бодумнуң чамдык бодалдарымны илередиксеп олур мен.

Тыва дылды бистиң Конституциябыстың 33 үүлүн езугаар күрүне дылы кылдыр хоойлужудуп киргеш оон бут кырынга быжыгын туруп алырынга, улуг чөленгиш, быра болганы чугаажок. Моон соңгаар тыва дылдың канчаар хөгжүүрүн, өске дылдар-биле бир дөмей деңг байдалга чурттаарын бистиң Чазаавыс, Дээди Хуралдың депутаттары хандырар ужурлуг.

Тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаан соонда республика деңнелдиг болуп эрткен янзы-бүрү хуралдарга санал-онал кылган, чүве чугаалаан кижилер тыва дылга боттарының бодалдарын хостуг илередир апардылар. 90 чылдарның мурнунда болза, кандыг-даа хуралдар орус дыл кырынга эртип турду. Ол хамаанчок ийи-чаңгыс хамааты кижилер ажылдап турган коллективтерге безин хурал-суглаа орус дылга эртип турганын билир бис.

Партия обкомунуң пленумнарынга, ажыл-агый активтеринге бир эвес малчын, саанчы, механизатор тыва кижини саналдадыр дээн болза, баш удур ол кижиниң саналын орус дыл кырынга харыысалгалыг кижилер бижип белеткеп бээрге, демгизи чүгле номчуур турган. Ынчалдыр өске кижиниң баш удур чогаадып каан саналы ук кижиниң сагыш-сеткилинге, бодалдарынга канчап дүгжүрүл. Орус дылда чеже-даа чараш, чечен-мерген бижиттинген бодалдан тыва кижиниң бодунуң сеткил-сагыжын дүвүредип, хөрээн өйүп чоруур

Мээң дылым — мээң тыным

айтырыглары, тыва дылынга ышкаш, кайын илереттинер дээр силер.

Партия обкомунуң бир Пленумунга кадрлар талазыбиле айтырыгны чугаалашкан соонда, тыва районнарны орусчудар, орус чугааны багай билир кижилерни орус дылга эки чугаалап билир кылдыр өөредир сорулга-биле райкомнуң бирги секретарьларынга, кожуун дарга-ларының бирээзинге орус дылдыг кижилерни томуйлап турган-на болгай. Күш-ажылчы коллективтерге, организацияларга орус дыл өөренир кичээлдерни организастап, пропагандистерни томуйлап турдувус. Мен бо таварылгада партияның айтырыгны чаңгыс талалай көрүп турганын айтыксап тур мен. Чонну делегей чергелиг орус дылды өөрениринче, орус культураны шиңгээдип алырынче албадап турганында черле багай чүве чок.

Ам тыва дыл күрүне дылы кылдыр чарлаттынган соонда, чамдык школаларда, ясли-садтарда орус дылга чугаалажыр уруглар ортузунда тыва дылды өөредип турары дыка эки-дир. Радио, телевидениеде тыва дыл кырынга ырлап турар орус хамаатылар, бичии уруглар көстүп келди. Үндезин тывалар аразында чурттап чоруур орус дылдыг чамдык кижилериң малчыннап, тыва дылга хостуг чугаалап чоруурУ, оларның ажы-төлү бистиң уругларывыс биле кады өзүп, өөренип турары дыка таарымчалыг.

Чамдык тыва даргаларывыс тывалап билир хирезинде-ле бөдүүн тыва кижиже орустагылаар, оозу чадай-чадай «сыйык» дылы-биле харыылаар ужурга таваржыр. Хоорайның кайы-даа черинде, албан организацияларында тыва дыл күрүне дылы, ону өөренип алыңар дээн плакат, стендилер чок. Кижи бодап чоруурга Тывада чурттап турар кандыг-даа сөөк кижи болза, тыва чонну хүндүлеп, оларның культуразын эки тура-биле өөренип алгы дег чүве-дир ийин. А бисте ындыг болбаан.

Тываның Конституциязының 69 үүлүнде Тываның Президентизи болур кижи тыва болгаш орус дылдарны хостуг билир ужурлуг деп айыткан. Конституцияның ол негелдези айыттынган турбуже, херек кырында күүсеттинмес, саазын кырында кыйгырыг болуп артып турар. Чүге дээрге бистиң Конституциябыстан Россияның Конституциязы бедик болгаш кандыг-бир маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп кээрге, түңнелинде ашкөрүп чордум. Ээн-не болур. «Анаа хонуп турган 6-7 тывалар ол өг ыяжын алгаш, Кызылче наадымнаандыр» деп чугаалаар чүведир. Ынчаарга ам эргим чонумдан дилээрим болза, ол өг ыяжын эскерген, билген болзунарза, Ак-Довурак хоорайында. Дүрген барып көр, хынап» — дээн.

— Шагдаа чериниң чок чүвецни көргеш биске дыңнат дээнин езугаар хынаарымга, чүгле 4 шүүче чок. Оларның бирээзин арматура демиринден бодумнуң кылган, чүгле хараача үдү таарып алыр шүүмек шүүчем чок. Нөс-биле сывын шарын каан (чымчактай) чүве. Хараача кылыр кижиден өске кижи ону билбес. Ол оорларда өг чазаар кижи база барын иштики херектер килдизинге дыңнаткан мен.

Август 12-де иштики херектер килдизинге чедип, 83-кү гаражта улусту хынап көөрүн дилээримге барып көрдүлер. Улус чок. Ол гараж чанында өг кылыр «аскыр» (станок) бар болду. Гаражтың ээзи билдинмес. Олла хевээр 83-ке 4 хүн барып көрүп чордум. Августа 11-де чаңгыс хүн 4 удаа телефоннан: «ырак кожуундан келдим. Өг ыяжы эскерген, 1,5 мүң рубль белен» — деп турган кым-даа келбээн. Ол хереглекчи эвес. Оорлар мени кочулап турганы черле билдингир. Ак-Довуракта мени билбес кижи ховар. Тева дег көскү, ийи даяңгыыштыг кырган ашак-тыр мен. Оорлар мени эки билирлер. Кедергей кара-сагыштыы билдингир-дир. Мафия дээр бөлүк-ле-дир. Кежээ орай азы эртен эрте оларга таварышкан болзумза менг өлүреринден олар чалданыр бе? Чалданмас ийин. Черле гаражтарны үреп турары көвүдээн. Тускай чепсеглеиген, бедик мергежилдиг, үрегдекчи-үптекчилер бары билдингир. Истелге черинде бедик мергежилдиг улус бар чүве болза, тыптар хире өг ыяжыдыр ийин.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

Кырганның өг ыяжын оорлап аппарган

ЧҮГЕ ХАЙЫРА ЧОГУЛ?

Тываларның хоозурап, үптежип, өлүржүп турарын билбес кижи кайыын бар чүве деп. Амыдырал бергедей берген боорга, 74 харлыг, аарыг-хоочулуг, инвалид-даа болзумза ийи даяңгыыш-биле илгип, 80 ажыг хүн иштинде хилинчектенип, 120 рубльди чарыгдап турган бир өг ыяжы кылгаш, гаражымга суп каарымга, үрээш оорлап аппарды. Август 9-та гаражка чораан мен. Эртенинде кээримге эжиктиң шоочаларын үреп каан, ажык. Өг-ыяжы чок. Ол-ла хүн милицияга дыңнадырымга гаражка келген, хынаан. «Оон өске үү чоктур хынап көргеш, биске дыңнат» дээш, чоруй бар-ган улус.

Август 11-де кежээ орай, бир орус кижи мөңээ: «Гаражыңдан өг-ыяжы оорладыптыр бе?— деп, салаалары-биле өг хевири көргүскен.

«Үнү билдиң?» дээримге, «чүве билбедим. Орус улус чугаалады. № 83-кү гаражта хонуп турар 6-7 тывалар бар-дыр. Ыяжың ында. Дүрген барып көр, хынап» — дээн.

— Шагдаа чериниң чок чүвецни көргеш биске дыңнат дээнин езугаар хынаарымга, чүгле 4 шүүче чок. Оларның бирээзин арматура демиринден бодумнуң кылган, чүгле хараача үдү таарып алыр шүүмек шүүчем чок. Нөс-биле сывын шарын каан (чымчактай) чүве. Хараача кылыр кижиден өске кижи ону билбес. Ол оорларда өг чазаар кижи база барын иштики херектер килдизинге дыңнаткан мен.

Август 12-де иштики херектер килдизинге чедип, 83-кү гаражта улусту хынап көөрүн дилээримге барып көрдүлер. Улус чок. Ол гараж чанында өг кылыр «аскыр» (станок) бар болду. Гаражтың ээзи билдинмес. Олла хевээр 83-ке 4 хүн барып көрүп чордум. Ээн-не болур. «Анаа хонуп турган 6-7 тывалар ол өг ыяжын алгаш, Кызылче наадымнаандыр» деп чугаалаар чүведир. Ынчаарга ам эргим чонумдан дилээрим болза, ол өг ыяжын эскерген, билген болзунарза, Ак-Довурак хоорайы садары-биле «Хемчиктиң сылдызы» солунга чарлаткан мен. Үш номерге улаштыр салган улус. Үш неделя иштинде хереглекчи келбээн. Август 11-де чаңгыс хүн 4 удаа телефоннан: «ырак кожуундан келдим. Өг ыяжы эскерген, 1,5 мүң рубль белен» — деп турган кым-даа келбээн. Ол хереглекчи эвес. Оорлар мени кочулап турганы черле билдингир. Ак-Довуракта мени билбес кижи ховар. Тева дег көскү, ийи даяңгыыштыг кырган ашак-тыр мен. Оорлар мени эки билирлер. Кедергей кара-сагыштыы билдингир-дир. Мафия дээр бөлүк-ле-дир. Кежээ орай азы эртен эрте оларга таварышкан болзумза менг өлүреринден олар чалданыр бе? Чалданмас ийин. Черле гаражтарны үреп турары көвүдээн. Тускай чепсеглеиген, бедик мергежилдиг, үрегдекчи-үптекчилер бары билдингир. Истелге черинде бедик мергежилдиг улус бар чүве болза, тыптар хире өг ыяжыдыр ийин.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

Тарбаганны билбес кижи
Мугур, согур, мугулай дээр —
Дааш ап, чыт хап, бузун
билир,
Бужар-кажар — кулаа чер ац.
Даглыг чурттуң чону болгаш,
Малчыннарның тыпшазы чок:
Тарбаганның эъдин, үзүн
База одун эм деп санаар.
Кедерезе, баштарында
Кеткен бөргүн көөргеткилээр,
Анчыгзынын чектевеңер.
Ажыы-биле чугаалааргa,
Ховуу-шөлүм тарбаганы
Ховар, солун, чаптанчыг ац.
(С. Молдурга. «Тура-соруқ» деп номунда «Бойдус-биле хиним тудуш» деп өөр сонеттерден).

Тарбаганның бүдүш-шынары, ажык-дузазы колдуунда ол-ла боор. Бо чижик ац чүгле Моңгүн-Тайгада эвес, Тываның мурнуу-барыын, чамдык төп-даа кожуннарда бар, кожавыс Моолда мырыцай имилеме! Моолдар ону өлүргеш, лабораторияларга хынааш, кежин эттеп болбааза-ыратказ, продукция кылдыр бүдүргеш азы олчаан бодун экспортче үндүрүп, оон биче эвес ажыкты тып турарлар. Эъдин чиирин шеглээпиер, чылдагааны номчукчуларга билдингир боор.

Тарбаган — бойдустуң ховар амытаны. Моңгүн-Тайгада ону «Кызыл дептерде» киир бижээн. «Моңгүн-Тайганың тарбаганы, сарлыы чумалыг Хиндиктиг-Хөлдүң балыы прөөн, аарыг» дижир чугааларны Кызылга хаая эвес дыцнап келдим. Ынчалза-даа оларның эъдин чиген, тарбаганның үзүн ишкен, кежинден борт, хөректөөш, унты кылын кеткен кижилер пайысылалда көстүп-ле чоруур-дур. Чамдык амыдырал оараанарының садыгларынга, базаарларга тарбаган кежинден даараан чеңи чок шээжимектер, өөртер-даа турду. Чогум ол бүүгүдеп аараан азы өлген кижи дыцнаваанын-на шын. Бо хоорайда чамдык эш-өөрлер мендеп үргүлчү-ле тарбаган, балык, сарлык айтырар боорга, арай ындыгзына, шүүтсүнешүүтсүне, база харылаан орарым бо-дур ийин. Тус черниң байлактары амдыызында бараанчываан, рынокшуваан, моңгүн-тайгажылар ону иштики хереглелинге ажыглап турар дээрден башка, дашкаар садын-саарарынче чүткүвейн-даа турарлар.

50-60 чылдар аразында Моңгүн-Тайгага А.-Д. Грачыга баштаткан археология экпедициязының каскан бир базырыындан тарбаган кежи чучактыг ойнаар-кыс тывылган, ону тырттыргаш, ам чаартын турар «Тыва төөгүзүнүң» 1-ги томунда киргеннин номчукчулар көрген боор. VII-VIII вектер үезинде-ле бо девискээрге тарбаган кежинден хөп кылып турганының бир үлегер-майыы олдур ийин. Ынчангаш тарбаган аңныыр-тывыш этнография, экзотика-биле база холбашкан амытан ышкажыл!

...Моңгүн-Тайганың Мутурда Тарбаган-Боор деп ховужугаш бар. Ол аттың тывылганының дугайында төөгү чугааны ачамдан дыцнааш, ону шүлүкче шилчиткен мен, солун арнынга камналгалыг болуруби-ле, калбарты бижин көргүзейн.

Биеэ шагда Мугурдан бистиң Салчак уктуг ацчы өжээнден чаа дештин үнген иске какпа салып ап-тыр. Ала частың хайыразы аайлажы-даа берди ыйнаан. Даартазында кезип кээрге, дачы кызып алган боон-тур. Ол-ла черге ацын сойгаш, оонак богун хөөлдигенге: «Оран кежин айлашсын!» — дээш, октап берген чүвец иргин. Черин черлеп, мөл-даа малдааш, черле дерги куруглатпас, мылдыы оък-даа ханнашканда, бышкан эттиг келир ер-дир. Белен чүвээ амдажыраан, бергээ өскен, тыпшазы чок, Чананыдан ацчы чүвец сагынмасты сактып кээп-тир.

Казандык-паш таалыңында, кара суг-даа чоогунда бол, бодун кургаг ховуда деп бодап алгаш, мешин кирген. Чашпан-биле инек-мыяан садырадыр ужудукаш хайырга дег даштар эккеп, хайылдыр кызыдыыкан. Хөөндектевээн тарбаганның хевирин-даа үревейн, хозагылааш, кулча сиирип, хоюг дузун быздавыткан. Изидип каан даштарын ам ижин, хөрек хозунга суп, кежин катап кедиргештиң хей, бус үнмес кылдыр боопкан. Оон шишке олурткаштыг, отка дөгеп, аңдара каан, куйгаладыр өрттеткештиң, хуюун сүүргеш, сооду салган. Соргураары-сарыраары соксай бээрге, ам-на бускан: аттыккан бус, айызаан чыт, амдан чулуу хөөн киирген...

Дачы алган черин ацчы Тарбаган-Боор деп адавышаан, ховар сөңүн аалга эккеп, кожаларга чедиштирген: «Мону ол-ла эзи ховаа боон тургаш, сүүзүн киирдим, таңды кежинин окпээргевейн, дайнам-даа бол, чоогланар!» — дээн. Чогум «боон» деп чүл ол дээрзин шолук өрлер айтырбайн-даа, солун сартык тевин-биле: «Чоонган бис!» — дээш, тарбаганнаан. Олар база баштай удаа олчалыгдаа келген иргин. Салчак өр дег, өглер санай чалбарбышаан, амзаткылаан. Мага-Бодун мунгаш кешке чудуубиле быжыргандан, пашка дүлгеш эккелгенин чурттуң чону кайыын эндээр. Амданыдаа шоолуг эвес, арта чажыг сугзуг болган. Боостаалаан, какпаа кызып, богган изи кеште илдең! Хөөкүй өрлер дугайында хөглүг каткы үрле читпээн, мөрү чайлаан күжүрлерге мөңделе-даа алдырбастаан. Салчак эрге олча-омак, сагыш ышкаш, аайлажып, бууураргыже ацнаан дээрзин Мугур чону тоолдавышаан...

«Тарбаганы боору дээргеле, ону боой тудуп өлүрери эвес, тулуптай сойган кежиниң иштинге хан кызыдыр изиткен хайырга дег даштар суккаш, оон эъдин сап-чулуубиле каргаткан быжырарыдыр. Кеш иштинге муңгаштай боггаш быжырган тарбаган эъдин үчүле чаагай амдан-сүүзүп эвес, харын кижини цзиг-халыында суксатпас, могаашкындан күш-деңгел киирер, сергедир чүве болгай» — деп, ачам чугаалаар чораан...

Ийе, тарбаганның эъди, үс-чаа, өдү аъш-чем, эм-тең, кежи эт-хеп ужур-дузалыы маргыш чок. Оон-биле кады, кайда-ла тарбаган, өрге, күске, күжүген, алактаагы, кыраа ышкаш хөөкчилер хойу-биле өзүп-ковудээн болдур, оларның хоразы ажыктыындан каш дакпыр улуг, айыылдыг. Мөңгүн-Тайгага чумага удур станцияның 50 чылдардан бээр тудуп келгени-даа таварылга эвес. Чума оларның быдындан, олген сегинден тыптып, нептерен келирин шынзыткандаа херээ чок. Мөңгүн-Тайгага «чума культуразы» илерээн таварылга-даа турган. Ону таратпазы-биле хөөкчилерни узуткаар талазы-биле академик Кром деп кижиге баштаткан комиссия Мөңгүн-Тайгага ажылдап-даа турду. Ыпчаарда райкүүскомнуң культура килдизининг эргелекчизи турумда, ол комиссияның составынга күүском мени хайгааракчы кылдыр киирген бир актыга ат-даа салырынга киришкен мен. Аскежин боон, чума нептеревейн барган.

Харын ол-ла үеде бээр, «Монголия» сеткүүлдүң бир үндүрүлгезинге 1917-21 чылдар аразында Моолга нептерээн хамчык дугайын бижээн. Ооң утказын эки сактып алганым-биле маңаа допчулап көргүзейн.

...Ыпчан аш-куу чазын, «Монголия» сеткүүлдүң бир кыдыкы сумузунга чаш ооолдуг херээжен өлүг тарбаган тып алгаш, хайындырын чиген түңнелинде, кадай аарааш, ол-ла дораан өлген. Хамчык бүгү сумуга пептерээш, чопнуң хөй кезиин кыра шаапкан. Ол үеде аңаа эмчи дузазы көргүзүп келген Соколова дээр орус херээжен ук аарыгны чума деп тодаратказ, демги тарбаган эъди чиген өлген кадайның ооңге кээрге, чаш оглу дириг чыткан. Эмчи өг иштин дезинфекциялап шеверлээш, боду аңаа аңгыланып алгаш, чаш төлдү болгаш арткан чурттакчыларны эмнеп киринкен. Халап чайлаттынган соонда, чаш кижини болдунга оол кыллыр азырап алгаш, аңаа фамилиязын тывыскан. Соколов дээр моол оол эртем-билиг чедип ап, ажылдакчы кижи апарганда, эмчиниң назыны догүй берген.

Оглу бир катап албан ужурунда Юмжагийн Цеденбалдың хүлээп алыышкынынга кирерге, Чицгине секретарь оон: «Бодуң моол-ла кижи-дир сен, адың орус фамилия-ла чүве-дир, моолдап сени кым дээрил?» — дээрге, оол моол адын билбес болган. Ынчалза-даа ол Цеденбалга үстүнде болган таварылганы бирден бир чокка төөгүп бергени-биле ук үүл доостур. Сеткүүлде ол материал-биле кады, орус-моол иешкилериң тырттырган чуруктарын база парлап каан боор чоржук...

Бир эвес кызылчылар, республиканың өске-даа чурттакчылары сарлык «чумазы» биле балык «аарыындан» сезинмишаан болза, ында кем чок, чүге дизе, ол эчизинге чедип бадыктаттынмаан болгай, чүвени капчап билир, а тарбаган чумазы? Оон айыылзынарының барымдаазы бар. Аргап тарбаган быдының шураар үези — час. Оон кичээнмес болза хоржок харын! Моңгүн-Тайгага хамаарыштыр алыр болза, Мугур-Аксында чумага удур станцияның ам догуннап турары чегей-ле боор, чүге дизе, ооң ажылы, аппарады хой акша-моңгүн-биле холбашкан болгай! Өрге, күске болгаш өске-даа хөөкчилерге удур хораннаан тараа-ла хөрек болду бе?... Моон-биле кады, тарбаганны база узуткап чок кылыр дивейн-дир мен. Ол тус черниң ховар экзотиктиг дириг амытаны боон турары-биле «Кызыл дептерге» киргеп, ооң камгалалының дугайында айтырыг сессия, бюро деңнелинге чедир тургустунуп турган, бир шаанда Үстүжин ышкаш чазый кижилер ону араатанныг арга-биле чок кылыр, үзүн, кежин Москва, Ленинград чедир базаарлап чорун тургаш, соңгалаткан, кеземче хөрээнге онаашкан-даа болгай.

Часкы, чайгы, күскү үеларде чумага удур станция ажылдакчыларынга дузалажып, ажыл чоктарның саныын ийи чаңгыс-даа бол, кызырыг турган кижилер бо Кызылда безин чурттавышаан чорлар ийин. Тарбаган чүгле материалдыг байлак эвес, аас, бижимел чогаалда, уран үүлде, шажын литературазында база кирген, билдирер-билдирбес кулаа, чарны күйлуг ойжикке суктунуп, дипломатияның чажыдын чазып номчуурунга ажыглаттынып чораан ,чаптанчыг, солун амытан болдур ийин.

Тарбаганны тускай хептиг, мырынай әмегей-чанагаш-даа кижилер чайын ацнаан, оъккоога эндедин өлгүлээннерниң чаңгыс эвес чижээн моңгүн-тайгажылар билир, ону чайын ацнаар кижилериң уран самы уран үүлдүң спорттуң база бир опзагай хевири-дир. Орус улустуң бичии уруглларга өөредир «Почему сурок зимой спит?» деп ырын бистер, педучилище дооскан башкылар, ам ында өөренип турар сургуулдардаа билир. Юрий Кюнзегеш тарбаганнарның, оларның мөңделериниң оюнун чаптап көрбүшаан, ук чижик ацнарны «хербис черниң кожайлары» деп шүлүктеп бижээн.

Моңгүн-Тайганың биче чаштарының сценажыткан мындыг тоол оюну бар;

— Бөрү акый, дыргаң берем?
— Ону чоор сен, Таргабан?
— Чуңгак дырбан алыйн дээш.
— Чуңгакты чоор амытан сен?
— Хырба-челим хайындырайн дээш.
—Хырбаны чоор кулугур сен?
— Ая, ча-ла хырбалаай мен!
— Ая, чаны чоор хей сен?
— Дайзын севи аткай мен!

Тарбаганның нүүрүнден тыва улус хырбаны үлетпүр аргазы-биле чуңгактап канчаар белеткеп ап чораанын билип ап болур-дур.

Молдурга САЛЧАК.

Мугур-Аксы — Кызыл.

Кижи болгаш бойдус

ТАРБАГАН

КАМГАЛААРЫНГА ДУЗАЛАЖЫҢАР

Республиканың хүндүлүг хамаатылары!

Тыва Республиканың Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитеди черлик ховар дириг амытаннарны камгалаар талазы-биле силерниң дузаңарны дилеп тур.

Сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың девискээринде Россияның болгаш Тыванның Кызыл дептеринде киир бижиттинген дириг амытаннарны диригге тутказ чажыды-биле республика девискээринде дашкаар үндүр садар бизнестиң тыптып келгени улуг айыылды болдуруп турар. Оларга колдуунда маны (черлик диис), бургут, улар, хартыгалар хамааржып турар.

Оларны канчаар ылгаарыл?

Хартыгалар. Россия Федерациязында, Хамаарышпас күрүнелериниң Демнежилгезинде болгаш Тыва Республиканың Кызыл дептеринде хартыгаларның үш хевири кирип турар. Шупту олар хемчээл талазы-биле көге-бугадан улуг болгаш өске араатан куштардан аңгыланып турар чүүлү — хаайының адаанда артык диштерлиг.

Тывага ол черлик дириг амытаннарны тудуп турар кижилер даштыкылар — арабтар, Кавказ чурттуг хамаатылар, Казахстандан болгаш өске-даа даштыкы чурттардан кээп турарлар. Оларга тус черниң чурттакчылары дузалажып турар. Колдуунда бичии турда уязындан база четки-биле тудуп аар. Июль, август, октябрь төнчүзүнге чедир тудуп турарлар. Хартыгаларны агаар кирип турар чемоданнарга, ыяш хааржактарга алгаш чоруп турарлар.

Маны. Улуг черлик диис колдуунда кургаг ховуга чоруур. Зоопаркка ажыглаарыбиле кыжын тудуп турар.

Улар. Улуг даг кужу. Аргадан ырак, ажык хая-даштыг даглларга чоруур. Азияның Мурнуу-Чөөн чүгүнде улуг хереглелдиг болуп турар.

Бургут. Эзир аймаа куштарның эң улуу. Өске араатан куштардан ооң ылгалып турар чүүлү — ооң кастыында узун болгаш шиш дүк бар. Бургуттың эвээжен турар кол чылдагааны ооң уязын үреп, кандыг-даа хоолу чокка тудуп, өлүрүп турарында.

Үстүнде чүүлдерге үндезилээш, Силерни кыйгырарывыс болза, Тыванның девискээринде ховар — Кызыл дептерже киир бижиттинген черлик дириг амытаннарны хоойлу чокка туткан таварылгада, бисти деткиривисни кыйгырдывыс. Даштыкы хамаатыларның чурттакчылыг черлерден ырак булуңнарга чорун турарының фактызы илерезе, а база тус черниң чурттакчылары хартыгаларны уязындан азы четки-биле тудуп, ол дириг амытаннарны чажыды-биле оскээр чорударының фактылары билдине берзе, эрге-хоойлу органнарынче дамчыдарыңарны, чокла болза, **Кызыл хоорайда, Московская кудумчузу 2, ТР-ниң Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитеди. 216 дугаарлыг өрээл, 3-34-87, 3-24-63, 3-01-89 телефоннарже дыцнадырыңарны диледивис.**

Башкылал эртемин сайзырадыр институтта эртем ажылдакчызы этнопсихолог А. К.-С. ТЭВЕК бистиң корреспондентивиске интервью берген.

«...ХЕП, ООҢ МАЙЫЫ»

Интервью

— Алексей Кара-Салович, чуртта, Тывада социал-экономиктиг байдалды шинчилеп, көрүп турарыңарны «Шынның» номчукчуларынга сонуургадыцарам?

— Чурттуң хамаатыларының 10-12 хире хуузу боттарының амдыральның деңнелин бедидип алган. Ынчалаадаа чоннуң хөй кезиниң социал-экономиктиг байдалы хөөн каранчыг. Шаг багының дорамчалалы кижилериң амыр-дыжын бектей берген. Мөзү-шынар ышкынар, арагалаар, наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаар, кемхерек үүлгедир халыын тергиидээн. Ону чажырар, чаар арга-хевир чок, хамаатыларның шыдалдыг-шыыраа-даа, ядыы-түрецгизи-даа угаан-човулаңынга алзын турар.

Бир дугаарында, байый бергеннериң дугайында. Оларның аразында сайгарлыкчы хөрецгитеннер, хууда бүдүрүлгелер ээлери, комерция структураларында туружун тып алган интеллигенция, эрге-чагырганың эң шыыңык бажында коятан дүжүметтер болгаш мафия ачы-дузазы-биле чыргалдыг амыдыралдың тудуун быжыглап алган тергиидекчилер... Олар боттарының-биле чурттап, хереглээни-ле бараанны ажыглап, тускай эмпедин, сула дыштанын ап турар. Ынчалза-даа чурттакчы чоннуң бо хензиг кезиниң келир үези амыранчыг эвес. Тургуступ-ган кежиктиң деңзигүүрүн магадыланкы дег эрге-хоойлу баазазы тургустунмаан.

Хамаатыларның 60 хуузу түрецги байдалда. Хөй уруглар-лыг болгаш долу эвес өгбүлелер, чааскаан арткан пенсионерлер, инвалидтер, өскүстер болгаш ажыл чоктар түрецги байдалдың одуругларын дакпыр-дакпыры-биле дуглап турар. Долгандыр чединмес чорук, кем-херектер үүлгедиишкиннери кымга тамчык бээр боор: бай амыдыралдыгларның аразында «чемодан» хөөннер база нептеренгей.

Ортумак шыдал-быралыгларның каны деңнелге хамаарыжыры, кымга, чүге санаттырары билдинмес. Чүге дээрге, күрүненің богүнгү политиказы ниити массаның амыдырал - чурталгазының деңнелиниң чүгле он хуузун чогумчударынче углаган. Бай, шыырак чорукче көдүрүрүнге хууда күженишкин, эртем-оилиг эвес, а тала-дугай тыртыжары, чоок харылзаалыы болгаш согур-мугур-даа болза, оде-халымаа тергииден турар. Улуг Россияның, биче буурай Тыванның бурунгаар хөгжүлдезинге, кижи төрелгетенниң деңшилгелиг деңнелинче чоокшулаарынга күрүне политиказы моң чудук болуп турар. Барык Достоевскийнин-биле, «куду көрдүргеннер болгаш дорамчылатканнарның» ниитилелиниң хайлыг эжик-хаалгазы ажыттының орар.

— Ооң кол чылдагааннары чүдел?

— Бирээде, чоннуң, бурунгу езу-чаңчылдарындан, муң чыл дуржулгазындан дазылдамырын алган тыва этнопсихологияның көрүүшкүнүбиле алырга, эрги үүлүг чаа, удурланышкак уг-шигже шилчидерге, тырткан эът, дыраан сиир дег, богүнгү социал-экономиктиг байдал тургустунган. Тайылбырымны улам бөдүүнчүдери-биле деңнелге-чижекти кылын корейн. Бир эвес АКШ-ты совет ниитилелдиң турнугуушкунуг уе-чадазынче «кожүрген» дижик. Америка социалистиг системаның «майыын» эдерер; черге, бүдүрүлге чепсектеринге хөп хевириниң өнүү-хөрецгизин тургузар, эргехоойлу баазаазын сыр дедирлендирер... Сайзыраңгай күрүненің кайы-даа штады этхорецгизин, алдын-моңгүнүн тос-башкаландыр чашканнавас. Ол дээрге тоол-домакдыр. Ол үүл бисте болу берген.

Ийиде, мээ-медерел биле эрге-чагырга черлериниң каракка козүлбес, холга туттунмас хүннүң херели дег харылзаалары бар. Президентиге, чурт баштыцынга чедир харылзаалар Ай, Хүн дег ырак. Девискээрлер, краилар, республикалар деңнели база ол дег. Холла ажылчын туруштарның байдалын тудуп, харылаан орар хоорайлар, кожууннар, сумулар чагырганы, бүдүрүлгелер, заводтар, фабрикалар удуртукчуларының экономиктиг эрге-ажыктары харын чоога чоок ышкаш костүп, билдинип турар.

Үстүкү чагырга барык холдаңг арткан. Ооң уламы-биле кижи, социал болук чанында боттуг үүлдерге туттупа берген. Эрге-чагырганы ээлеп алыры-биле чамдык бөлүктер, блоктар, шимчээшкиннер болгаш партиялар конкуренцияның чаржынчыг, чуду-кара арга-хевиринче шилчээн. Сылдак тыпшайн кара күжүп дөгээри, барып ужуп чыдарын улам чыттыр идери дээп чижектиг ходелишкиннер немежин орар. Дүшкен ССРЭ-ниң чамдык чурттарында «изиг точкалар» ол дугайын бадыткап турар. Ажыглаар кижи күжү, хостуг уе база бар. Чүге дээрге кара-бажыңнарга, эдип-чазаар күш-ажыл лагерьлерине «белеткеттингеннер» боттарын хөлезиге чүмү-биле берип турар. Олар чүдеп-даа чажам дивестер.

Амгы эрге-чагырганың кемнинг болгаш кызыы талалары хөй. Туугай албан черинден хоцпу калган хамаатылар өрешреде туттурун алган орар.

— Кижиниң өг-бүленің эрге-ажыктарын камгалаарынче чоокшулаары болдунмайн турары ол-дур аа?

— Политиктиг ходелишкиннер боттуг салдарын кижилерге ам-даа чедиргелек. Чогум бот-хандырылга, натураалдыг ажыл-агый хиреш-аа-биле кодүрүп-даа, кодүрүлбеин-даа орар. Кижиге ыгыг хамаарылгаларның чижектери эңдере чүдүрүлген шаг-уе-дир бо. Экономикада, политикада, эргелеп башкарылгада «профессионал костюму» чок удуртукчуларның келгени чүден-даа дора.

Күрүне, тудуг, экономика, үлетпүр, кодээ ажыл-агый, кижизидилге, өөредилге кризизиниң кол чылдагааны кадрларны шын эвес шилип алганында. Профессионалнам чокта улус ажыл-агыйының адырлары буурап турбайн канчаар. Ооң уламы-биле кижилер аразының чөрүлдээлери, билишпес чоруктары тыптып турар.

— Ыран канчаар. Тыва Республиканың чижектерингe доктаптар болза кандыгыл, Алексей Кара-Салович?

— Чамдык кижилериң атфамилияларын адаары мөңг профессионал этикамга дүүшпес. «Профессионал костюму» чок удуртукчуларныц, тускай эртемниглериниң бо удаада чүгле «им-демдээн» айтыксадым. Кымныц кандыызын билип алыр дээр болза, ол кижиге эрге-дужаалды берилтерге көстүп келир.

Кандыг-даа реформалар чорударынга «кижи — барымдаа, кижи — материал-мехзнизм» дорт киржилгелиг. Орус баснячы Крыловтуң бодунуң арын-бажын танывас сароашкынга ол дөмей эвес болгай. Мечи (сароашкын) дугайында өлбес одуругларны сактып көрээли:

Көрүнчүкке арнын көргеш
сарбышкын-даа
Чүдек оожум адыны кээп
тырта каапкан...

Бо удаада «барымдаа» деп билишкиге доктаап болгай. Ында езу-чаңчылдыц күүлүг шимчээшкини, кижи амытаныц дуржулгазы, социал-психологтуг ылгавырлары, өскедаа үүлдер мөөцпеттинген. Оран-девискээрлериниң хемсуу, даг-дажы, довурак-хөрзүнү, агаар-бойдузу, долгандыр бүгү хүрээлели бир янзы талаларлыг. Ында кижи, торел бөлүк, аймак-сооктер база шак ындыг, дөмей-даа болза, киш киштен кара, кижи кижиден кара — ооц шокары иштинде.

Ынчангаш ажыл-агыйныц адырларына удуртукчуларны, специальстерни конкурс дамчыштыр шилип алыры онза ажыктыг. Профессионал деңнелдиң эң бединиче үнери шылгалданың шылгалдазын ажыл эртери, аштырышкынарны таварып профессиязына ижигин быжыгары. Ол кымга-даа ындыг. Бызаңчыга, удуртукчуга, пөстаавычыга, иштики херектер ажылдакчызынга болгаш шериг баштыцынга-даа аан. Деңшилгелиг күрүнелериниң соңгуттуруп алган чагырыкчылары командазын психодиагностикалыг арга-хевирлер, тестилер, тестилерлиг батареялар, өске-даа чүүлдер дамчыштыр шылгарап үнген профессионалдарны шилип ап турар.

Тала-дугай, таныш-көрүш аайы-биле ажылдап чоруурлар бирги удуртукчузунуң бажынга хан кударының чижекбарымдаалары чуртта көстүп тур. «Профессионал костюму» чок дүкуметтер чажыртынарының, камгаланырының, бодунуң орнунга өскезин чишкө берилтериниң чоруктары кайы хөй. Ынчангаш олар «чүнү-даа шыдаар». Чогум түңнелинде чоп түрээр, чоп бактың багын көөр.

— **Алексей Кара-Салович, күрүне ажылдакчызының, бүдүрүлге удуртукчузунуң «хевиниң, ооц майыының дугайында», шинчилелдериниңнің бир кезиин чүгле кыска таныштырдынар. Бөгүнде Тыва Республиканың Чазаан, яамыларның, комитеттериниң, күрүне тургузугларының өскедаа талаларының харыысалгалыг ажылдакчыларын Дээди Хурал шүүй көрүп турар болгай. Чоокку үеде «Шынга» интервью, чүүл берилтер шак-уе Силерде бар ирги бе? Кылын, белеткеп турар ажылыңарның хемчээли улуг, айтырыглары шаг-үсниң бөгүнгү негелделериниңе бир баг-дыр.**

— Ийе, бар. Ол бүгүнү тыва номчукчуга билдингир, делгеренгей көргүзериниң арга-хевирлерин тыптырынга мецээ дуза база херек.

Арапчор ОКСУР чугаалашкан.

СЕТКИЛ БАЙЫН ХООЗУРАТПАЗА

(Төнчүү. Эгези № 77, 78, «Шында»).

3. БОДАНЫЫШКЫННАР

Бистиң хоочуннарывыс тыва кижи кажан-даа аъш-чемден аштап чорбаан. Холдуг-буттуг, карек-кулактыг-ла болза, амыдыраарының аргазын черле тып алыр. Малмаган чок-даа кижилер төрээн бойдузунуң ачызында аскындан аштавайн, эктинден эгезейн чораан. Тоорук, каттыг аңныг-меңниг аргаларыяга баргаш чаңгыландыр ырлап чораан, аъш-чемниң курлавырын магадылап алыр. Төрээн бойдузу ону чемгерип, хепкерип, сеткил-сагыжын сергедип, хей-аъдын көдүрүп чораан. Өскүс анайны өөрлеп, чаңгыс чаваазын эштеп чораан кодан-кодан малдыг апаргыаан кижилер чүрттап чораан. Ийе, уктуг малчыннарның ажы-төлү бөгүн-даа угун салбайн байшыдалдыг чүрттап чоруурлар. Чалгаа шүүшпен азы кандыг-бир човуланга туттурган кижилерни санаваска, улустуң тодуг-догаа чүрттап болурунуң аргазы черле бар апарган үе-дир бо. Үүгле берге үе, рынок үези дээш ырбаңайнып, хыйланып олурар болза, харын ындыг кижилерге берге-ле ыйнаан. Ол дугайын малчыннар чугаазынга илередип турдулар. Оларны ам эң-не дүвүредип турар чүве — угаан-медерел, сагыш-сеткил айтырыы. Чеже-даа тодуг-догаа болза, сеткил-хөөннү үүглеп, хей-аътты көдүрүп келир солун чогаалдар, ном-дептер чок болза, амыдырал саарзык дөзүзин олар база миннип, бистерден, чогаалчылардан улуг негелдерни салып турдулар. Чогаал үндүрүп алыры, ном парладыры бергедээн деп тайылбырлаарывыска бүзүрексевестер ийин. Республиканың чаңгыс борбак ном үндүрер черинин моон соңгаар салым-чолу билдинмес. Ол Чазактың кичээнгей чогундан дүжүп каар чүве болза, тыва чон-на когараар-дыр. Чогаалчыларның саап ижер чаңгыс инзээ деп адап турарывыс «Улуг-Хем» сеткүүлдүң байдалы база бергедээн. Чүнү канчалза экил? «Думчукка тулганда быаза сугжу» дээн ыскаш, бир катап ном үндүрер черниң кол редактору «Аксалыг кижилер бижээн чогаалдарыңарны биске эккелгеш, хөлезинин төлээш парладып алыңар, силерниң бижимелдериңерни бис тулдур эдип чазап, редакторлап бээр бис» деп чарлал-даа кылды. Харын ол чарлал дыңнаан, кезек акшалыг кижи номнарын парлаткан хире. Ынчалза-даа акшалыг-ла мен дээш чогаал-биле халбактанчы бээр кижилер ховар-ла боор. База ынчалдыр үнген чогаалдардан езулуг бышкан чогаалдарны манаары кандыг-ла болду. Материалдыг байдал бир аңгы, талант деп чаяалга бир аңгы болур чүве-дир ийин.

Чечен чогаал номнарындан аңгыда бир кол чүве — өөредилге номнары. Тыва школаларга тыва дылга өөренир ном, дептер чедишпес. Чамдык әртемнерге өөредилге номнары шуут чок. Аныяк салгалывыстың әртем-билигже оруу улам-на бергедеп орары ол әвес бе? Мындыг байдалга турар чүве болза тыва нацияның нация болур шинээ харыксырай бербес деп бе?

Тыва дылывыс күрүне дылы апарган, ону нацияның бүрүн чаалап алыышкыны кылдыр көрүп, ол дээш чоргааралдың сөстерин төкаап-ла турар-дыр бис. Ол хиреде тыва дылга номнар ховартап, угаан-медерел, сеткил-хөөн чемижи чегейтээн. Тыва дылдың арыы, тыва дылга ном-дептер дээш чүгле әртемденнер, чогаалчылар, башкылар әвес, бүгү тыва чон дүвүрелдің конгазын хакпас болза, байдал улам нарыыдап болур. Ийе, бо чүгле мээң бодалым-дыр ийин. Чон аразынче кирип, оон чугаа-домаан дыңнаарга кижиниң бажы бир-ле бодалбиле иштели бээр чүве-дир ийин.

Ам журналистика дугайында аъш сөс.

Бөгүн парлалга, телевидение, радио чаңгыс аай идеологияга чатыртып, партияның болгаш чазактың чонбиле харылзаа тудар, чон кижизидилгезинге ажыглаар идейлиг чепсээ әвес апарган. Ам массалыг информация чепсектери хостуг апарган үе-дир бо. Ынчалза-даа ол хосталганы канчаар ажыглап турар бис? Кижи бүрүзү бодунуң бажынга киргениң-не тө былгырып турар апаргы—хосталга ол бе? Езулуг журналистиканың принципвичге ол черле таарышпас чүве-дир. Журналистика дээрге, шыңгыы тускай әртем—профессия. Ону чедип алыр дээш тускай дээди өөредилге черин доозар. Үстүкү курстарга журналистерни тускай мергежилдерге — специализацияга өөредир. Чижээ, бир чамдыктары үлетпүр-будүрүлге ажылы чырыдар, өскелери-көдээ ажылагый, литература, уран чүүл азы культура, өөредилге ажылын чырыдар тускай мергежилдерни чедип алыр. Журналистиң ажылы, әртемденнин дег, ол анализ, синтезти-даа кылыр, бодунуң бодалын шын илередип, оон түңнелин кылыр. Журналистерден ниити негелде ындыг турган. Ам информация чепсектериниң чамдык продукцияларын көрүп, номчуп олурарга, журналистика деп профессияның ам хөрээ бар чүве бе, ону кандыг-даа кижи күүседип болур чүве ышкажыл деп бодай бээр. Демги малчының «Ийи кижи аразында чугаалажып олура кежээлер, оларның чугаазындан кижи күнү-даа билип ап шыдавайн баар» деп ораны шын ийин. Мен база ындыг дамчыдылгаларны бо-ла эскерер-дир мен. Ындыг дамчыдылгадан журналистиң сорулгазын-даа, оон түңнелин-даа билип алыры берге. Дужа-келбиже айтырыг салып, үе иштеп олурар кижидир деп бодай бээр. Оозун бодаарга, ол дамчыдылгага журналист боду белеткенмээн, ол айтырыгны боду билбеви илдең. Радиода база ындыг. Чамдык дамчыдылгаларның әгезинге журналист оон темазынга хамааржыр-хамаарышпас - даа бол. хөй-ле сөстер булгап, херектиң утказынче кирериндең дидинмейн орган дет чугааланып-ла орар. Чамдыктарының авторлардан салыр айтырыгларының чевени эмин әртир. «Бо байырлал болуп турар чүве-дир. Ол эки бе, азы багай бе?» суг деп айтырар, Азы бир улуг даргадан шыңгыы интервью ап ора хенертен «Кандыг чем чиксээр силер?» суг деп айтыра кааптар. Ургларга дамчыдылгалар база-ла ындыг. Чамдыкта шуут-ла мөлегей айтырыглар салгылаар: Ийе, бо дээрге мээң хууда эскериглерим болбайнаан. Радио, телевидение талазы-биле профессионал журналист кижи болгаш дамчыдылгаларны бо-ла хайгаарай берген олурар мен. Берген үешакты, эфирни, экранны утка-шынарлыг кылдыр ажыглаза деп бодаан сеткилимдир ийин. Шупту-ла дамчыдылгалар, материалдар кошкак, четпес дивейн-дир мен. Хоочун, дуржулгалыг журналистерниң дамчыдылгаларын-даа, солунга бижээн үүлдерин-даа улуг сонуургал-биле номчуп, дыңнаар мен. Ынчалза-даа олар ховар болгулаар.

Акшаландырыышкынның бергедээнинден ында-хаая үнер апарган солуннарывыстың чырыдып турар материалдарында солун, номчуштут, хүнүң чугула айтырыын чырыткан материалдар әвәәжээн. Борта база демги малчының чугаазынга каттыжар мен. Солун бүрүзү бодунуң кол угланыышкынын дең-дески тудар болза деп бодаар мен. Анаа-ла келген материалдар-биле солун арнын иштәәрин бодавайн аан.

Чоннуң сеткил-хөөнүн көдүрер, оларны чаа үениң байдалынга туруштут болурунга дузалаар материалдар, мурнакчы дуржулга дугайы әлбәә-биле чыруттынып турар болза, парлалга, радио, телевидение боттарының кол сорулгаларын долузу-биле күүседип шыдаар ийик. А парлалга, телевидение, радиога тыва дылывысты канчаар ажытлап турарывыс дугайында тускай шыңгыы чугаалашпас болзувусса черле талаар боор. Бо талазы-биле дыл әртемниглерни, башкыларны, журналистерни кыйгырып тур мен.

Екатерина ТАНОВА,
чогаалчы.

ХАН-ДАМЫРЫНДА — КУЛЬТУРА АЖЫЛЫ

Улуг-Хем кожуунунуң уран үүл көрүлдезиниң үезинде кожуун төвүнүң артистери түс черниң авторларының сөзүн, аялгазын чогаатканы, кожуунувустун ыдыктыгыры дижири «Улуг-Хемни» сценага бадыра бердилер.

Оларның мурнунда бичежек мага-боттуг, сарыгзымаар щырайлыг, шимченгир, ыры удуртукчузу Анай Тюлюшевна Мохова билдилиг башкарылганы кылып, әәлгир салааларының аайы-биле ыраажыларны сорук киирип, ындыныг ырыны хәй көрүкчүлерлиг зал иштинге чаңгыландырып тур.

Шак мынчаар ыры-биле, оон күүседикчилери-биле, көрүкчүлери-биле демнежип, культура ажылынга Анай Тюлюшевна чәәрби үш чыл ажылдап келген.

Төрээн Көк-Чыраазынга, Хайыракан школаларынга эге, Шагаан-Арыгга ортумак школаны өөренип эрткен соонда, Анай ол үеде аныяк-чалыы сонуургалы-биле кобальтылыг Хову-Аксынга комсомолчу путевка-биле ажылдап четкен. Эш-өөрү-биле комсомолчу чүрттал-газы хөглүг-даа болза, төрүмелинден ырлаар талантылыг уругнуң сеткил-сагыжы дөстүнмейн. Кызылдың уран үүл үүлилищезинге чедирген. Маңаа аныяк талант күш кирип, сцена кырынга төрүмчүп алырындан аңгыда, уран-үүл коллективтерин тургузуп, оон ажылын башкарып билир кылдыр чогуур билигни үүлилищеден алгаш, төрээн Улуг-Хеминге, Шагаан-Арыгга 1975 чылда культура килдизинге халдып келген.

Культура килдизи аныяк уран үүл специализин культура ажылының методизи кылдыр хүлээп ап, уран үүлүнүң делгем оруун оон мурнунга ажыткан.

Анай Тюлюшевна аныяк чылдарындан-на бодунуң ажылы-биле хөй-ниитиниин капсырлаштырарындан аңгы бодунуң профессионал сонуургалы-биле хоорайда өске организацияларга уран үүл организастаарынга улуг сонуургалдыг чораан. Ол хоорайның № 1, № 2 школаларынга ыры ансамбльдерин тургузуп, өөреникчилер, башкылар-биле быжыг харылзааны туда берген.

Комсомол, партия, профэвилед даалгалары, херээженнер чөвүлелиниң ажыл-онаалдалары-биле, ылаңгыя ол сайзыраңгай үеде өске организациялар аразынга көрүлделерге киржилге-биле, бодунуң даанган ажылын катай-хаара чорүдүп, олут орбас чаңныг. Анай Тюлюшевна культура ажылынга амыдыралын каңнаан кижилерниң бирээзи.

Аныяк уран үүл башкарыкчысы кыстың баштайгы базымнары белен әвес эгелээни чугаажок. Аңаа аргасүме кадып чораан әш-өөрү деткимче көргүскен болбайн аан. Шагаан-Арыгның хөгжүм школазының башкызы, тыва культураның алдарлыг ажылдакчызы, композитор

● Чурумал ●

Солаан Кыргысович Базыр-оол-биле аныяк культура ажылдакчызы Анай кады ажылдап, уран үүл удуртуп, бо ажылды шиңгәдиринге бедик дузаны башкызындан көргенин сактып чугаалап орар.

Чүү деп чугаалаар боор, ол үе дээрге культура ажылының эң-не сайзыраңгай, үнелиг үези-ле болгай. Ол үеге Анай Тюлюшевна чалыы үезин чалгынап алган. Бо ажылдап келген үезинде Анай Тюлюшевна ажылынга шилилдеңи кылбас. Культура килдизи чүнү кыл дээрил, ол ажылды күзелдин-биле, ак-сеткилдиг күүседир чаңчылдыг.

Ажылдап эгелээш бир чыл болганда, 1976 чылда республика фестивалынга Анай Тюлюшовнаның удуртканы ыры ансамбли лауреат болганы-биле культура шугуму-биле оон шаңналдары эгелээн.

— Бо ышкажыл, мээң күш-ажылымның соонда арткан истери — дээш А. Т. Мохова әңме-санчок хүндүлелээни чугаажок. Аңаа аргасүме кадып чораан әш-өөрү деткимче көргүскен болбайн аан. Шагаан-Арыгның хөгжүм школазының башкызы, тыва культураның алдарлыг ажылдакчызы, композитор бижиктерни, дипломнарны көргүзе-дир. Оон-биле өртектиг шаңналдар та чеже чүве. Оларның аразында Торгалыг суурга командировкалап чедип, хонуп-дүжүп турган, ыры ансамбли-биле республика көрүлдезинге киришкеш пианино-биле шаңнатканын, ол шаңнал культура килдизинің эң-не үнелиг эди бооп турганын сактып, чугаалап орар.

Бо ажылдап келген үезинде Анай Тюлюшевна культура шугумунга методист, улуг методист, кожуунуң Культура бажыңының директору, агиткультбригаданың удуртукчузу ажылдарны ак-сеткилдиг кылып, методиктиг ажыл талазы-биле быжыг арга-дуржулганы шиңгәдип алган. Аңаа улам дөгүм кылдыр ол Улан-Удәде Чөөн Сибирьниң культура институдун бот-өөредилге-биле доозуп, профессионал билинин быжыктырып, культура ажылынга хамаарылгалыг хөй сценарийлерни, репертуарларны, сайгарылгаларны кылып келген.

Республикага ат-сураа алгаан, культура ажылының методиказын быжыг билир ажылдакчылар Дадар Архиповна Монгуш, Анатолий Степанович Комбу, Лариса Седенбаловна Артына суглар-биле Анай Тюлюшевна быжыг харылзаалыг, аргасүмезин үлежип, демниг ажылдап чораанына чорааргаарланып, ол эштеринден хөйну көрүп, хөйну өөренип алганын сеткилинден чугаалап орар.

Амгы үеде Анай Тюлюшевна кожуунуңун өөреникчилериң хөгжүм школазында ниити ыры башкызы болуп ажылдап-даа турза, оон мойнунда хомут ышкаш кожуунның ыры удуртукчузу хүлээлгези бодундан хөлегези ышкаш чарылбайн чоруур.

Бо үеде чоруп турар республиканың хереәженнер шимчээшкининге тураскаатканы «Тыва — бистиң өргээвис» деп көрүлденің база бир башкарыкчы күжү болур. А. Мохованың ажылдап турары хөгжүм школазы школалар аразының «Уран үүлдүң челээжи» деп көрүлдезинің эрткен, бо чылгы шаңналдарының эдилекчизи болуп турар.

Культура шугумунга ажылдап эгелээш арга-сүмезин бержип келгени аныяктар бо үеде боду-биле кады ажылдап чоруурунга Анай Тюлюшевна чоргаарланып чоруур. Оларның аразында кожуунга көскү уран үүлүчүлер Надежда Кара-Сал, Шолбан Быштак-оол. Геннадий Биче-оол сугларны адаарга-ла четчир.

Анай Тюлюшевна найыралдыг өг-бүленің ээзи. Ол культура ажылынга ажылдап эгелээш-ле уран үүлдүң көскү ажылдакчызы, баяанист, композитор Илья Алексеевич-биле өг-бүле тудуп, культура ажылдакчыларының быжыг өг-бүлезинің амыдыралын чүрттап чоруурлар. Танцы-самга ынак кызы Любазы Иркутскиниң эмчи институдунда өөренип турар. Амыдыралдың хайы таварышпас өг-бүле турар әвес. Чоокта Моховтар дески салым-чаяанныг, республикага билдингир чаш шыдыраачы кызы Лиразын озалдактан ышкынганнар. Ындыг аар согуг өг-бүлеге ырмасынчыг кылдыр дегзе-даа, найыралдыг өг-бүле — культура ажылы хан-дамырында сиңниккен Анай, Илья Моховтар быжыы-биле туттунып, амыдыралдың аагын аргастанып әртип чоруурун кады чоруур әш-өөрү, чону бистер көрүп чор бис. Культура ажылынга бедик үлүүн киирбишаан, үруу Лираның өөренип чорааны Шагаан-Арыгның № 2 школазында «Бистиң Лира» шыдыраа клувунда хөй ажылдарны организастажып чоруурлар.

Бүгү күш-ажылчы мергенүгаангыр үезин культура ажылынга берип чоруур Анай Тюлюшевна Мохова ам удавас бежен харлаар. Ол байыр культура талазы-биле республиканың бедик адыбиле шиметтинген болза деп кады ажылдап чоруур чонунуң күзелин сеткилимден деткип, маңаа хамаарылгалыг харыысалгалыг эштерни бо херекче эвилелдээр бедик күзелдиг мен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

КЫМ ЧАРАРЫЛ?

Кожамның кадайы Хемчикте төрелдериңе чораан, чиңге-тараа эккеп каан. Ол тараа чытса-ла ийи чылдың үүрүн көре берип-тир.

Бирле хүн өгүү әр ээзи шооданга чыткан чиңге-тарааның үр болу бергении барымдаалаан, оон ниити байдалын хынап көре берген. Тараа үрелоозинин көргеш, хоорар, соктап чиир болдал баш-а кирип келген. Тарааның сооддурар мурнунда дажын аштап-арыглаар болган. Десни чогундан узун дурттуг демир савага ургаш, сугну куткаан, дажын аштап олура, чанында олурган кырган катынга: Сээң дажаарың эки боор, мону шенеп көрем — деп-тир.

Катты олургаш: Мен черле тараа дажаң көрөөн мен, даштыг тараа чип көрөөн мен — дээн. Оларның кожазы олура: «Шаанда, тодаргайлаарга, тыва кижи тарааны хол кадыыры-биле кескеш, шаңга аът, шары-биле бастырар, ыычангаш канчаарыңга-даа даштыг-ла болган. Комоанг-биле-даа ажаагаш, тарааны цементилеп, тургаш кылган тас шаңга төгерге дөмей-ле даштар холужа берген боор ийин — дээрзин угаатган.

— Мен черле даштыг тараа чивээн мен, тараа даш чокла боор чүве — дээш, хоочун алдыртпаан.

Чугааның утказы өскерлиг, кожа бажыңның ээзи хамнар дугайында чугаа кыла берген. Ол аразында Кызылда хамнар ниитилелиңде бир хайнак хам ажылдап бергенин чугаалаан. Хайнактан шуут орус, хакас, белорус-даа хам тургай-ла. Чугааның утказын ам биле бээр бис. Ол хам демги ирейниң төрели, харыындаа угбазы кадайның оглу апарган. Хам боду азы-хө талазы-биле алдан чоокшулап берген. А төрээн чери Чадаананың чоок-кавызы ол хамны орус кижи толу болгу дег деп чугаа үне берген. Даштыдан көөрүңге, арын-шырайының байдалы ыраг тыва кижи әвес дээрзи чаш уругга-даа көскү. Ону кедилиг танывас кижилер өөр дугаар ужуражып келгеш, колдуу-ла орус дыл кырынга чугаа эгелээр. Хамның ыраг тыва дылга харыызын дыңнап-сай чамдыктарының арны агарар, өскелери хүлүмзүрүүр, үшкүлер чыдыыып-ла бадар. Кырганның чугаазындан алгаш көөрге, оларның дөргүлтөрелинде орус-даа, ханнакдаа кижи чок.

Ажыы-биле чугаалаарга, кара Чадаана чүрттуг кара тывалар. Чугаа улам ханыдай бере хонуп, ыычаарга иезин ол өйде орус соктуг кижи-биле холоашкан дээрзинге четкен. Кырган ону буруу шаап, ол өйде божудулга бажыңына чаштарны солуштурган дээр дээш алдыртпаан.

Бүгү Тываның девискээринге 40 чылдарының үезинде божудулга бажыңы хамаанчок әмнелге черлери, әмчилер безин санныг, а божудулга бажыңнары турган-даа дизавирсе, иелери чаш төлдерин солуштура бээр хире хары угаа ол үеде орус, тыва ыыча хөй иелер чаңгыс черге божуп турбаан чүве әвеспе дээрге, ирей тургаш, харын «роддомга солушкан» кижи дээш бодунуу-биле арткан.

Эдер-оол ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Чолаачылар, билип алыңар

ХЫНАЛДАНЫ ПОСТУЛАРГА ЭРТЕР

Номчукчулар «Шын» солуннуң редакциязынче хоойлу-дүрүм органнарының дугайында, милиция, КАИ ажылдакчыларының күүседир хүлээлгелериниң дугайында сонуургал айтырган чагаалрын удаа-дараа чорудуп турарлар. Чамдык кижилер чагааларында өөрүп четтиргениң, а чамдыктары хомудаан, хорадаан сеткилин-даа илереткен болгулаар-дыр. Ылаңгыя бо сөөлгү үеде КАИ-ниң ажылдакчыларының адрезинге хөй чагаалар келгилээн. Номчукчуларның хөй нуруузу мындыг айтырыгны копчуг сонуургал турар : «Милиция ажылдакчызы кандыг таварылгада оруккa чолаачыны доктаадыр болурул?»

Бистиң корреспондентизивис бо айтырыгга харыылап бээри-биле Кызыл кожуунда КАИ албанынга чедип, бо чылдың июнь айда РФ-тың Президентизиниң үндүрген чарлыы-биле таныжар аргалыг болган. Даразында чүүлде кыска тайылбырын парлаарывыс.

1998 чылдың июнь айда РФ-тин Президентизиниң чарлыы-биле Иштики херектер яамызында Күрүненің автомобиль инспекциязын Оруккa айыыл чок чоруктун куриспектиязы кылдыр эдеп ыдаан. Бо албан черинин ажылынның кол сорулгазы — орук шимчээшкининин киржикчилериниң хөйлуга дүүшкен эрге-ажыын камгалаары болур.

Россия Федерациязының ИХЯ-ның үндүргени № 329 дужаалында орукка транспорт хевирлерин доктаадыда дараазында чүүлдерни барымдаалаары көрдүнген:

— чолаачы азы чорук кижизи орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажыткан таварылгада;

— чолаачының азы чорук кижилериниң орук-транспорт болуушкунунга, административтиг корум-чүрүм үрээшкининге, кем-херек үүлгедиинге хамаарылгалыын барымдаалаан медээлер киргеп таварылгада;

— транспорт хевирлерин дамеп турда, азы эргези чокка ажыглаан таварылгада;

— чолаачы азы чорук кижилери орук-транспорт болуушкунун, административтиг корум-чүрүм үрээшкинин, кем-херек үүлгедиинг көргеп таварылгада херечи кылдыр айтырарда;

— күрүне органнарын төлээлээн азы албан-дужаалдыг кижилериниң кызыгаарлаар азы хоруур дугайында шиитпирлерин күүседир таварылгада;

— орук шимчээшкининиң өске-даа киржикчилериниң, милиция ажылдакчыларынга чолаачының азы транспорт хевирлериниң чүгула дузазы хереглеттингенде;

— транспорт хевирлерин ажыглаар, башкарар эрге берген документилерниң, транспорт хевирлериниң, чүк сөөртүрүнге чөпшээрелди берген документилериниң хыналдазын чорударда, оны чүгле Россияның Иштики херектер яамызында Оруккa айыыл чок чоруктун күрүне инспекциязының орук-хайгаарал албанының стационарлыг постуларынга, милицияның хыналда постуларынга база хыналда-эрттирилге пунктуларынга кылыры көрдүнген.

Транспорт хевирлерин өске таварылгаларда доктаадып турган, ону ажыл-албан чүрүмүн хажытканы кылдыр санаар.

Орук шимчээшкининиң киржикчизи-биле чугаа кылып эгелээрде, милиция ажылдакчызы баштай езулаар, оон соонда ат-сывын, эргедужаалын адап таныштырар, чүнүң ужурунда доктаатканын тайылбырлаар.

Милиция ажылдакчызынга хамаатыдан дилег киргеп таварылгада, ол үстүнде чүүлдү негелде езугаар кыгаш, дуза кадарының хемчеглерин алыр ужурлуг. Айтырыгны шиитпирлеп берип болур хире чогуур албан черлерин айтып бээр.

Орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан таварылгада, милиция ажылдакчызы үрегдекчиге административтиг харыысалганы онаап турда, аңаа хоойлуда көрдүнген эргелерни тайылбырлап бээр. Тодаргайлаарга, херектің материалдары-биле таныжары, тайылбыры, бодыткалды бээри, дилегни киирери, херекти көрүп турар үеде юридиктиг дуза алыры-биле болчукчуну ажыглаары, бодунуң дылынга чүве чугаалаары, бир әвес херек аңаа билдинмес дылда болуп турар болза, очулдурукчуну ажыглаары, херектің доктаалы-биле чөпшээрешпээнде, ону хомудаар эргелер болур.

Транспорт хевирлериниң чолаачыларынга орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагыырын хайгаараар хыналданы чүгле Россияның Иштики херектер яамызында Оруккa айыыл чок чоруктун күрүне инспекциязының ажылдакчылары база милицияның участок инспекторлары кылын чорударын доктаатканы.

Ольга САНДАРАА,
белеткээн.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ КИЖИ

Уран-үүл көрүлделери, концерт, оюнчар азы кандыг-бир спортчу маргылдаалар болу бергенде, бо-ла «Арина», «Арина» дижип, көрүкчүлериниң, аарыкчыларның сагыш-човаан, хей-аът көдүрген кыйгызын дыка-ла хөй чылдарда дыңнап келдим. Алдан чылдарның төнчүүнден бээр дыңналып эгелээн бо ат, амдаа, шак-ла ол биеэги үелерде ышкаш, чаңгыланып чоруурга, аңаа канчан чоргаарланмас боор. Сөөлгү үеде хоочуннар аразында спорттуң янзы-бүрү хевирлери улам сайзыралын ышкынмайн, бир-ле хевирге сумуларның, кожуунларның, харын мыңчай республиканың маргылдаалары болу бээри чаңчыл болу берген.

Теннис, шашки, хол бөмбүү, хаак хевирлеринге хоочуннар маргылдааларының көрүкчүлериниң сагыш-човаашкынының, деткимчезиниң «Арина!», «Арина!» деп алгызын ам-даа дыңнап чор бис.

Аринаның ады, баштайгы чедишкини он алды харлыында, сес класска төрээн Ак-Туруунуң школазынга өөренип турда эгелээн. Ынчан 1964 чылда, өөреникчилериң республика маргылдаазында бичежек мага-боттуг, чаптанчыг боруг бир-ле дугаар «Республика чемпиону» деп атты алган. Оон сооонда Кызылдың 35 дугаарлыг профессионал-техниктиг училищезинге өөренип турган, 1969 чылда Черногорск хоорайга ургларның Сибирьниң училищелер аразынга чемпиону атты база чаалап алган. Ниитизи-биле Арина Монгушевна 6 катап республика чемпиону атты аныяк чылдарында чаалап алган. Ол мындыг сактышкынны чоргаарал-биле чугаалап орар:

— 1988 чылда республикага улуг теннис маргылдаазы болган. Орта бодум чааскаан ойнаан, чемпионнап каан мен. Оон эжим Алдынмаа Назыгы-биле стол теннизиниң эжеш оюнунга база чемпионнадывыс. Оон әр улус-биле эжеш кылдыр ойнаар оюнга Калбак Далай-оол-биле ойнап киргеш, үш катап чемпионнаан мен.

Арина Монгушевнаның аалдары республика спортчуларынга чүгле тенниске билдингир деп болбас. Ол спорттуң хөй хевирлеринге дески ойнаар кижилериң бирээзи. Хол бөмбүүнге республиканың база каш дакпыр чемпиону, шаңналдыг черлериниң эдилекчизи. 70 чылдарның ыны, бетин чылдарында Улуг-Хемниң кыстары доктаамал чемпионнап, ийиги чер ап турган үеде команданың кол ойнакчыларының бирээзи Арина Монгушевна турган. Ол аайы-биле амдыгаа дээр хоочуннар аразында бөмбүктеч чоруурун бо. Аринаны спортка дески кижи дидивис. Аактаарынга 5, 10 километрге республика чемпиону, а коньки-лээринге Тываның шыырак коньки-чизи чораан дээривиске-ле, кандыг спортчул дээрзи илдет. Оон аңгыда Арина Монгушевна кожуунунуң шыырак шашки ойнакчызы, боо адарынга кожуун чемпиону.

Хоочун спортчунуң бажыңынга хөөрежип оргаш, үстүнде айытканывыс спорт хевирлеринге республика чемпиону болган азы ийиги чер алганын демдеглээн чээрби ажыг хүндүлел бижиктерни, үүгле кожуун чемпиону болганын херечилээн. 50 хире хүндүлел бижиктерни көрдүм. Ол—«Россияның хоочун спортчузу» деп аттың эдилекчизи.

Арина Монгушевна училище дооскаш, киномеханиги болуп 1967 чылда Арыскан суурга ажылдап келген хөөрү үүгле ийи катап хөй әвес үеде кожуунунуң удуртулгазының чорутканы-биле спорт ажылынга ажылдаан дээрден өске Улуг-Хемниң Ак-Туруунга, Торгалыга, Шагаан-Арыгга 1996 чылга чедир киномеханиктен доктаамал ажылдап келген.

1972 чылда спорттан, уран үүлден салдынмайн чорут тура боду ышкаш спортчу, уран-үүлүге салым-чаяанныг эжи Дөңгүр-оол Виктор Намчан-оолович-биле өг-бүле тудуп, чурттай бергеш, Дөңгүр-оолдар солун, дески сайзыралдыг, ажыл-ишчи өг-бүленің амыдыралын тудуп чоруурлары бо. Олар үш оолдуг, бир кыстыг. Үш оглу-биле кады амгы үеде өг-бүле «Кашпал» хуу бүдүүлгелиг ажылдап турарлар. Үүгле Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннар әвес, а республиканың өске-даа булуңнарында Дөңгүр-оолдарның бүдүргени чугай-биле чон бажың-балгадын чугайлап, оларга бүдүрген продукциязы дээш өөрүп четтирип чоруурлар.

Виктор Намчан-оолович кадайы ышкаш база уран үүл, спортка дески кижи. Уран үүлүге ам-даа бананын тудуп алган бараан болбушаан, ырларны чогаадып, ындынналдыр бадырбышаан, хоочуннар аразында бөмбүктевишаан, хүрешпишаан. Спорттуң оондаа өске хевирлеринге ам-даа адаанашпышаан. Мындыг салым-чаяанныг өг-бүледен онзагай ажы-төл төрүттүүмейн канчаар. Уруу Алена танцылаарынга салымныг болган. Ол ТР-ниң культурازының алдарлыг ажылдакчызы Надежда Барнакованың удуртулгазы-биле танцылап эгелээш, Кызылдың уран үүл школазының танцы-сам салбырын 5-8 классларга өөренмишаан доозуп ап, ам 9-ку класста өөренмишаан, Кызылдың уран үүл үүилищезинің танцы салбырында 1-ги курсчу болуп турар. Школазында «Сайзанак» ансамбльдің идеекейлиг киржикчизи. Бо ансамбль чоокта Италия чедип, аңаа болган фестивальдан макталдыг чаныс келген. Салым-чаяанныг өг-бүледен эки салгал өзүп олурары өөрүнчүү. Бо өг-бүле уран үүлге езулуг-ла чаяаттынган өг-бүле.

Төрээн Ак-Туруунга «Малчын», Торгалыга чүрттап, ажылдап чораан «Аржаан», кожуун төвү Шагаан-Арыга «Челээш» деп агиткультбригадалар-биле Дөңгүр-оолдарның өг-бүлези диңмиреп-ле чорду ийин. «Улуг-Хемниң начыннары» деп спорт уран үүл пропагандалаар, тускай агитбригада база бо өг-бүленің шимчеткени коллективи болур. Виктор Намчан-оолович кожуунга культура килдизинің, кинофикацияның ажылдарын удуртуп, төрээн чонунга хөй ажыктыг ажылдарны кылган. Ол ажылдап чораан өг-бүлези-биле спортка, уран үүлге хууда улуг-хуузун доктаамал киирип келди.

1989 чылда Дөңгүр-оолдар ССРЭ-ниң профэвиледдериниң 1 дугаар ажылчын спартакиадазынга (оглу-биле кады) өг-бүлези-биле киржип, Москвага спортчу демиселге киришкеш келгени хөйну чугаалап турар.

Арина Монгушевна бичиязинден тура хөй-ниити ажылының идеекейлиг киржикчизи. Ол бодунуң үезинде комсомол, партия, херээженнер чөвүлелиниң шугумнары-биле активчи чораан кижилериниң бирээзи. Бо талазы-биле хөй шаңнал-макталдыг чораанын оон өөнде хүндүлел бижиктер, өөрүп четтиришкиннер хереченлеп турар. Тываның көскү спортчузу, уран үүлчү Арина Монгушевна Дөңгүр-оол октябрь 16-да бежен харлаар. Олут чок, шимченгир, талантылыг өг-бүле октябрь 17-18 хүннеринде Шагаан-Арыга республиканың 40 хар чедер база 40 хар ажыр назылыг теннисчилерни ийи бөлүк кылдыр чыып, хууда, эжеш база холушкак (әр, кыс) бөлүктерге теннис маргылдаазын әрттирер деп турарлар. Аңаа киржир улуг-хемчилериниң шилилде маргылдаазын сентябрь 19-та хоорайга әрттирери планнаттынып турар.

Бүгү назынында спорт, уран үүл, культура ажылы (киномеханик) үүле-хөрээн төлептиг үүктеп келген Арина Монгушевна Дөңгүр-оол спорттуң-даа, уран үүлдүңдаа тергиини деп чаагай атты эдилеп болурун деткээннерниң өндүр үзел-бодалынга каттыжып, ындыг-ла болзунам деп алган-йөрээн артым.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

«Шын» солун дамчыштыр

Бисти аар-берге үеде деткип дузалааны дээш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оржакка, Дээди Хурал Даргазы Ш. В. Кара-оолга, Дээди Хуралга, Дээди Хуралдың ажылдакчыларынга, ыыда комитет даргазы К. А. Бичелдейге, Тыва Республиканың Президентизиниң база Чазааның Аппарадының ажылдакчыларынга, ыылаңгыя Д. М. Кууларга, Кызыл хоорай чагыргазының ажылдакчыларынга, ыыда М. К. Анай-оолга, найысылаадың № 3 столоваяның ажылдакчыларынга, Кызыл кожуун чагыргазының ажылдакчыларынга, оон товунде суур чагыргазының ажылдакчыларынга, албан черлериниң организацияларының төлөөлерине, республиканың кожууннарында, сумуларында чонуваска, биске эң чоок болгаш төрээн киживис ОЛЕГ ПАВЛОВИЧ ТОЙДУКТУҢ чок апарганы-биле холбаштыр бистиң кажыдалывысты үлешкен, ону сөөлгү орукче үдешкен эки сеткилдиг кижилерге сагыш-сеткилливистің ханызындан четтиргенивисти илереттивис.

Чок апарган кижиниң өг-бүлезиниң хөрээжи эзи, ажы-төлү, өөр-өөр төрелдери болгаш чоок хөй-хөй кижилери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының кол коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Адыгжы Саая, Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ.

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунуң ورалакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82

Солун келбейн барганда даразында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР: Ниитилелдолитиктиг килдис — 3-39-15, медээлер албаны — 3-34-98, Бухгалтерия — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама

Тираж 5996.

Чагыг № 116.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлуудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — I 00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгаан саннары болгаш өске-даа фактылары дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.